

CELÂLÎ FETRETİ

Doçent Dr. MUSTAFA AKDAĞ

A. 1596 SIRASINDA OSMANLI DEVLETİNİN UMUMÎ DURUMU

1— İRAN VE AVUSTURYA HARBLERİNİN UZAMASINDAN DOĞAN HOŞNUTSUZLUK

İktisadî darlığın bir neticesi olarak, Anadolu'da ve hattâ Rumeli'de, içtimaî sarsıntı alâmetlerinin, Kanunî'nin son, senelerinde tehlikeli siyasî vakalara sebep olduğunu, "çiftbozan reayâ"nın artması yüzünden her tarafta "levendât" türediğini, medrese talebesinin bütün Türkiye'de birden ayaklandıklarını, memurla halk arasında çeşitli meseleler yüzünden anlaşmazlık çıktığını ve bu hâdiselerin 1596 yılına kadar geçirdikleri safhaları tesbit ve kısmen de makaleler halinde yayınladık¹. Şimdi, aynı bilgilere dayanarak, İran ve Avusturta harblerinin, Anadolu'nun 1596 dan* sonraki durumu üzerinde yaptığı tesirleri kısaca hulâsa edeceğiz:

Osmanlı İmparatorluğu bü söylediğimiz duruma gelmiş bulduğundan dolayı, 1578 de, İran'a harb ilânı meselesi devletin ileri gelenleri arasında münakaşalara sebep olmuştu. Devleti uzun bir harbi göze almıya sevkeden zaruretleri bilmemekle beraber, Sokullu Mehmed Paşa'nın bu karara muhalif kalmasının² yerinde bir ileri görüşten doğduğunu tahmin etmek zor değildir.

Celâlî mücadelesi daha Kanunî devrinden itibaren meydana gelmekle beraber, III. Murad zamanında açılan bu uzun harblerin Anadolu hâdiselerinin seyrine büyük tesirler yaptıkları tarihî bir hakikattir. Bu sıralarda yalnız içtimaî bünye değil, bizzat devlet müesseseleri de büyük bir değişmeye maruz bulunuyorlardı. Ordunun temeli sayılan timarlı sipahi sınıfının harbetme bakımından bozulmaya başlaması Kanunî Süleyman'ın son zamanlarında iyice hiss olunmuştu. Kıbrıs seferinde ise bütün bütün meydana çıktı. Uzun İran harbleri sırasında devlet âdeta bu askerlerden ümidini keserek, ücretli asker sayısını arttırmıya mecbur oldu. Bu suretle bir taraftan ulûfeli asker devletin esas kuvveti oldu; diğer taraftan da, beylerbeyleri ve sancakbeyleri kanunî miktardan çok fazla sekban beslemeye başladılar³. Timar erbabının seferden kaçmaları veya gitmemeleri dirlik-

¹ Bilhassa şu etüdlere bakınız: Timar rejiminin bozulması, DTCFD, c. III, Sa. 4 Yeniçeri ocak nizamının bozulması, DTCFD, c. V, Sa. 3: Medreseli isyanları, iktisat Fakültesi Mecmuası, c. 11, sa. 14

² Kareçelebi Zade Abdulaziz, Ravzat'ul-Ebrâr, S. 458

³ Timar rejiminin bozulması adındaki makalemizde izahat vardır: DTCFD, c. III, Sa. 4

lerinin ellerinden alınmasını icabettiriyor; fakat boş kalan tımarlara harbe yarar kimseler talip olmuyordu. Ümerâ sınıfı, tımarlılar gibi azli ve her türlü cezayı göze almamakla beraber, onlar da ellerinden geldiği kadar seferden kalma yollarını arıyorlardı. Tarihçi Âlî bunların, meselâ 1583 sıralarında, müflis bir durumda olduklarını ve sefere âdetâ sürüklendiklerini bildiriyor¹. Mâlî darlık yüzünden devlet tevcih beratı verdiği ümerâyı bunun mukabilinde bir hayli ağır vergi ödemiye mecbur ediyordu. Seferden kaçınma gibi haller de bir çok beylerin azline sebep olmaktadır. Doğuya ve Batıya geniş salâhiyetlerle yollanan serdarlar, yeter derecede asker tedariki için, mazûl veya vazifeli demiyerek, "kapısı kuvvetli" beyleri tercih ediyorlar ve tabii mukabilinde de böylelerine rastgele mansıplar tevcih ediyorlardı. Mansıbında tutunabilmek veya yeni bir mansıp alabilmek için, "kuvvetli kapı beslemek" beyler arasında bir az da yarış halini almaya başlamıştı. Ayrıca, Divan'da bir çok rüşvet ve irtikâpla da tevcih yapıldığı görülüyordu. Bu durumlar ümeranın vaziyetini hayli karıştırmıştı. 1596 sıralarında Anadolu'nun her tarafında pek çok mazûl beyler vardı².

Kapu Kulları'na gelince, 1559 dan beri Anadolu'nun her tarafında yerleşme imkânını bulan yeniçeriler³, Altı-Bölük sipahileri ve "sair pâdişâh kulları" buralarda ev-bark ve çift-çubuk sahibi olmaları dolayısıyla, Devletin istediği zamanda, sefere gitmeleri işlerine gelmiyordu. Onun için, İran ve Avusturya harpleri sırasında hükümet için mühim bir mesele de, vilâyetlerde oturan Kapı Kulları'nı sefere gitmiye mecbur etmekte. Bu harplerde Devlet Ocağa türklerden toplu olarak asker aldığı için, bu yeniçeri ve hele sipahilerin çoğu buldukları yerin halkmdandılar⁴.

Celâli isyanları bakımından İran ve Avusturya harplerinin halk, bilhassa köylü üzerindeki kötü tesirleri ise çok daha şiddetli olmuştur. Bu sıralarda harbte işe yarar hizmet ücretli ve gönüllü kimselerden temin olduğundan dolayı, bu hususta halkı ilgilendiren bir şey yoktu. Fakat pek büyük olan harb masrafları tamamiyle reâyâ tarafından ödeniyordu. Seferler için halktan alınan vergileri iki kısımda toplamak lâzımdır: Birisi "Tekâlif-i Divâniye", yahut "Avarız" vergileridir ki, bu sınıfa dahil olanları Devlet kendisi tahsil ediyordu. Diğeri ise, dirlik erbabının, kendilerine verilmiş olan dirlik sahalarından (timar, zeamet, has), Kanun gereğince almaları âdet olan vergilerdir ki, bunlar uzun seferler sırasında kanunî miktardıklarını aşarak halkın zararına çok vakit bir kaç misli alınmışlardır.

¹ Âlî, Kühü'l-Ahbar, Nuruosmaniye Yazması, No. 3407, S. 554

² Selânikî, Nuruosmaniye yazm. No. 3133, Yaprak 340 ve 343: Kâtip Çelebi, Fezleke, C.1, S. 289; Hele şu ferman bütün bu hususu tamamiyle meydana koymaktadır: Ankara Etnografya Müzesi, Ankara sicilleri, No. 6, S. 258

³ Timar Rejiminin bozulması adlı makalermize bak. DTCFD, C. III, Sa. 4

⁴ Bu mevzua âit şu makalemiz: Yeniçeri ocak nizamının bozulmuşu, DTCFD, C. V, Sa. 3

En geniş olan Pâdişâh haslarından, en küçük olan bir sipahi veya kale eri timarma kadar, şahıslara maaşlarına bedel olarak terk olunmuş vergilerin kanunî miktarlarından fazla ve usulsüz tahsil olunmalarının bir neticesi olarak doğan memur-halk anlaşmazlığının tarihi hayli eskidir. Fakat, bilhassa bu son uzun harb yıllarında mesele hakikî bir mücadele ve düşmanlık mevzuu olmuştur. "Kanun ve şer'e muhalif" fazla vergi almaktan çıkan dâvaların mahkemelere aksettirilebilenlerinde halkın hemen daima haklı çıktığı, yani, memurların fazla vergi aldıklarının şâbit olduğu görülmektedir. Bu gibi hallerde, kanunsuz hareket eden memura tertip olunacak cezanın fermanla tâyini gelenek olduğundan, kadı sadece hâdiseyi tesbit ile merkeze bildiriyordu. Beylerin veya herhangi bir dirlik sahibinin fazla vergi alması devletin otoritesini sarsacak bir hâdiseye sebep olmadıkça, sırfbu suçtan dolayı memurun azli cihetine gidildiği hemen hemen görülüyor. Şikâyet umumî ise, gidilen yol kadıya, "hukuk-ı fukarayı iade" ettirmesi için emir vermekten ibarettir. Merkezî otoritenin kuvvetli olduğu bu sırada "ümerâ" hakkındaki bu müsamahanın sebebi meydandadır. Çünkü, devlet, harp zaruretleri dolayısıyla, "kapısı kuvvetli beylere" dâima itibar ediyordu. Bu suretle de ümeranın halktan kanunsuz vergi almalarına kendisi zımnen razı olmuş bulunuyordu. Bununla beraber, kanun ve şer' hilâfına reayadan sekiz on misli vergi alınması öyle kolay kolay temin olunamıyordu. Her şeyden evvel, bir hâdiseye meydan vermeden geniş halk tabakalarının itirazlarını yenmek ve hattâ, sırasına göre ölümü göze almak lâzımdı. Esasen pek çok köylünün vergi verme kudreti tükenmişti. Ayrıca, merkez tarafından büyük bir itimada sahip olan kadılarla uğraşmak lâzım geliyordu. O halde, bu kadar zorluklara rağmen beyleri kanunsuz hareket etmeye ve devleti de bu hususta az çok müsamahaya sevkeden tarihî âmiller nelerdir, bunun söylenmesi icabeder.

Ümeranın yapacakları hizmetlere ve sosyal hiyerarşideki mevkilerine göre, kendilerine tâyin olunan has gelirlerinin mikdarları XIV. ve XV. Asırlarda tesbit olunmuştu, ve 1596 yılına gelindiği zaman da, hemen hemen hiç değişmemiş bulunuyordu. Halbuki, hizmet erbabının borçlu oldukları hizmetleri ve sosyal itibarları eskisinin aynı kaldığı kabul olursa dahi, Osmanlı maliyesinin ve vergi sisteminin kurulmasında temel ölçü olan akçenin geçirdiği kıymet değişikliği devlet hizmetinde olanların çok zararına olmuştu. Bu durum hakkında bir fikir edinmek için akçenin kıymetleri üzerine bazı rakamlar vereceğiz:

İkinci Bayezid zamanında 100 dirhem gümüşten 280 akçe kesilirken, 1596 sıralarında aynı mikdar gümüşten 950 akçe kesiliyordu. Tabii akçenin itibari kıymeti de ayar düşmesiyle beraber inmiş, bir filori altununun resmî rayici 35 den 120 akçeye çıkmıştı. Tam kuruş da 30 dan 80 akçeye yükselmiş bulunuyordu. Halbuki Osmanlı malî esasları ve vergi sistemi akçenin bu kıymet değişmesine katiyyen uyamamış, vergi kanunları ilk kondukları zamandaki şekillerini muhafaza etmişlerdir. Meselâ, Fâtih Sultan Mehmed devrinde iki koyuna bir akçe resm-i ağnam alınıyordu.

O zaman bir koyun 20 akçeye, iki koyun ise 40 akçeye, satılabilmekteydi. Bundan takriben 150 sene sonra da, resm-i ağnam gene iki koyuna bir akçe olarak kalmıştı. Halbuki, bu sıralarda bir koyun ortalama 100 akçeye, iki koyun ise 200 yüz akçeye satılır olmuştu. Hayvanın fiyatı eskisinden beş misli fazlaya çıktığına göre, adı geçen verginin de 5 akçe olması icabederdi. Hulâsa, dirlik erbabının nakid olarak almakta oldukları bütün vergiler bu suretle sabit kaldığından, akçenin düşmesi bakımından resmî değere göre üç defa azalmış demektir. Yalnız, reayadan mahsul olarak alınan vergilerde bir artış olması tabiidir. Çünkü, meselâ buğday bile eski fiyatına nazaran 1596 sıralarında iki üç misli yükselmiş bulunmaktaydı. Hulâsa eskiden muayyen bir sancağın beyine takdir olunan 300 bin akçelik has kanunnamelerde hiç değişmeden muhafaza edildiğine göre, aynı sancağın 1596 sıralarındaki beyi de nazari olarak aynı mikdarı alıyordu, demektir. Halbuki eşya fiyatlarında görülen yükselmeler hesaba katılmasa bile, II. Bayezid devrinin 300 bin akçesi 7500 floriye müsavi iken, III. Mehmed devrinin 300 bin akçesi ancak 2500 flori etmekteydi.

Gerek devletin ve gerek sefere gitmekle vazifeli olan dirlik erbabının (beyler ve timar sahipleri) her sefere çıkışta yapmaya mecbur oldukları masrafların, XV. Asra nazaran XVI. Asrın sonlarında ne kadar yüksek olabileceği hakkında bir kanaat edinmek üzere, cebeli için ödenmesi lâzım olan insan ücretinin seneliği 600 akçeden 3000 akçeye çıktığını, o zaman 150-200 akçeye alınan bir katır veya iyi bir atın bu sıralarda 2500-3000 akçeden aşağı alınamadığını düşünmek kâfi gelir¹.

Akçenin böyle mütemadi kıymet düşüklüğüne uğramasına karşı, devlet malî kanunlarını değiştirmeyerek aynen muhafaza etmiştir. Dirlik erbabı (bilhassa beyler) ise, söylediğimiz sebeplerden dolayı vergileri kanunî mikdarlarına göre almaya razı olmayarak yükseltmişlerdir. Giderek bu işin çığırından çıktığı, devletin pek aldırış etmemesi neticesi, beylerbeyleri'nin ve sancak beylerinin maiyyet memurları ve hasların başında bulunan voyvodaların halkı zorla soymaya başladıkları görülmüştür. Vergi defterlerinin ve kanunnamelerin bu kadar uzun ömürlü olmaları dolayısıyla, ödiyecekleri vergilerin mikdarlarını pek iyi bilen reaya memurların bu yolsuz hareketlerine karşı şiddetle itiraz ediyorlardı. Devletin kendisi için almakta olduğu avarız vergileri de eskisine göre on misline yakın artırılmıştı. Fakat âvâriz vergilerine âit bir kanunname yoktu; her sene ihtiyaca göre bu vergilerin mikdarı fermanla tâyin olunuyordu ve merkezden defterle yollanan "âvâriz eminleri" ile kadılar tahsilatı birlikte yapıyorlardı. Dikkate şayandır ki, halk bu vergilere itiraz etmemekte-, yalnız kadılarla eminlerin şahısları için aldıkları "mübaşir akçesi"nin fazlalığından şikâyet etmekteydiler.

¹ Bu hususta bilgi için şu makalelerde tafsilât vardır: Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiyenin iktisadî vaziyeti, Belleten, Sayı: 51 ve 55

Bu hususta son söz olarak denebilir ki, en ziyade İran ve Avusturya harbleri yüzünden 1596 sıralarında, halk, eskisine bakarak ortalama on misli vergi ödemek zorunda bulunuyordu. Halbuki, iktisadî buhrandan en çok zarar gören köylülerin ödeme güçleri, aksine, sıfıra doğru düşmekteydi.

Görülüyor ki, beylerin ve askerin devamlı surette sefere gidip gelmeleri yüzünden memnuniyetsizliklerine mukabil, halk ta ağır vergiler altında kendilerine karşı kin duymıyâ başlamıştı. Anadolu'nun her tarafında fazla vergi aleyhine, toplu halk ayaklanmaları meydana geliyordu. Beylerbeyilerinin ve sancak beylerinin zulümlerine karşı olan bu hareketlere rağmen, cebrî vergilerini almak zorunda olan bu beylerin maiyyet memurları (kapu ağaları) artık beylere âit resimleri almıya giderken, bütün bir köyün veya bir kaç köyün birden toplanmış halkıyla çarpışmaya varır gibi, kalabalık maiyyetlerle dolaşmakta idiler. Büyük Celâlî grupları, köylülerin, maiyyet memurlarına karşı durmak için bir araya gelmeleri değil, tersine, maiyyet memurlarının köylüleri, sözde itaate almak için, başlarına daha kalabalık derecede sekban toplamalarından meydana gelmiştir ki, ileride bu ciheti vakalara dayanarak göstereceğiz.

2— ANADOLU'DA İDARÎ TEŞKİLÂTIN KARIŞMASI

XVI asrın ortalarından itibaren, Anadolu'da, sosyal sınıflar arasındaki düzenin sona erdiğini, medreselilerin topluca ayaklanmayı âdet edindiklerini, "alçak hallü" tımar erbabının, "levendât"ı yanlarına alarak, ilk küçük Celâlî bölüklerini bunların kurmuş olduklarını, nihayet, böyle bir durumda bulunurken meydana gelen Şehzade Bayezit isyanının idarî bakımdan mühim değişme yapılması neticesini verdirmiş olduğunu evvelce bir kaç etüdümüzde izah etmiştik .

Vilâyetlerdeki idarî teşkilâtın nasıl karışık bir hal aldığını anlayabilmek için, evvelâ normal devrin idare tarzını kısaca söylemek lüzumludur. Onun için, meselâ Kanunî devrinin sonlarında vilâyetlerin idare şeklini tetkik edelim:

Osmanlı İmparatorluğunda "Ana Memleket" teki idarî taksimatın temeli kadılıklar idi. Başlarında adlî ve idarî yetki sahibi birer kadı bulunan kazalar (yahut kadılıklar), birbirlerinden tamamiyle ayrı olarak merkeze bağlı idiler. Osmanlı merkezîyet rejiminin en sağlam tarafını kazaların bu şekil idarî durumları teşkil ediyordu. Asayişin sağlanması ve askerî idare yönünden ise, kadılıklar böyle bir bağımsızlığa sahip değillerdi. Bir kaç kadılığın asayiş ve askerî idaresi birleştirilerek sancak beyi denen bir şahsın üzerine verilmişti. Sivil idare bakımından bir jandarma âmiri

¹ Şu makalelere bakınız: Dil ve Tarih Fakültesi Dergisi C. III. Sayı: 4 ve C. V, Sayı: 3; Ayrıca, İktisat Fakültesi Mecmuası, G. XI, Sa. 14 de "Türkiye Tarihinde İçtimai Buhranlar serisinden Medreseli İşyanları" adlı makale.

mevkiinde olan sancak beyi "sancak merkezi" kabul edilen bir kadılıkta oturur, diğer kadılıklardaki asayiş muhafaza için oralara subaşları tâyin ederdi. Sancak beyi sancağını teşkil eden bütün kadılıklarda bulunan tımarlı sipahi askerlerinin sefere götürülmesine de memur idi ve bunların komutanı mevkiinde bulunuyordu. Sancak beyi âsâyiş temini mukabilinde mücrimlerden "cürüm ve cinayet resmi" denen bir vergi almakta olduğundan dolayı, mahkemelerle sıkı sıkıya alâkalı idi. Çünkü, "cürüm ve cinayet resmini" kadının hükmetmesi lâzımdı. İdarî ve adlî bakımdan kadılıklar doğrudan doğruya merkeze bağlı oldukları gibi, âsâyiş bakımından da sancaklar aynı suretle merkeze bağlı bulunuyorlardı.

Askerî bakımdan bir kaç sancak vilâyet (yahut eyalet) denen daha büyük bir birlik teşkil ediyorlardı. Bu sancaklardan birisinin sancak merkezi "paşa sancağı" adı ile vilâyet merkezi idi. Burada, bu sancaklar gurupunun, yani vilâyetin askerî şefi olan beylerbeyi otururdu. Bütün vilâyetteki tımarları tevcih etme salâhiyetine sahip olan beylerbeyinin bu bakımdan büyük bir ehemmiyeti vardır; aynı zamanda vilâyet merkezi olan "paşa sancağı"nın da sancak beyi makamında idi. Bundan başka, sancak beyleri ile reaya arasında anlaşmazlık çıktığı veya kadı ile beyin arası açıldığı hallerde, -merkezin müsaadesi şartıyla- beylerbeyi, vilâyetinde bulunan diğer bir sancağa da, böyle ihtilâfları hal için, karışabilmekte idi. "Umum üzere teftiş" için merkezin verdiği fermanla bütün vilâyet içinde beylerbeyinin "ehl-i fesat teftişi" yaptığı da görülmekle beraber, bu gibi hallerde reaya çok zulüm olduğu anlaşılacak, sonradan bu türlü fermanlar verilmez olmuştu.

Beyler, sancaklarındaki asayiş "kapılarında" bulunan sekbanlarla korurlardı. Bunların başında "kethüda", "subaşı", kaymakam, "bölükbaşı" adı ile söylenen maiyyet memurları vardı ki, beyler bunlar vasıtasıyla iş görmekte idiler. Beylerbeyi ve sancak beyleri bu maiyyet memurlarını "vilâyet divanı çavuşu", "zaim" ve "tımarlı sipahi" gibi dirlik erbabından tâyin etmekte idiler. "Ümera", sekban ile sefere giderken, sancaklarının başına maiyyet memurlarından birer kaymakam bırakılırdı. Asayiş korumak için de sancağın "alçak hallü" sipahilerinden 30 veya 50 kişi seferden alıkonularak, beyin kaymakamına yardım ederdi. Görülüyor ki, sancakların asayiş tamamiyle tımarlı sipahinin üzerinde bulunuyordu.

1553 den 1596 ya kadar geçen zamanda girişilen uzun harbler ve Anadolu'da çıkan mühim iç hâdiseler tımarlı sipahilerin askerî ve idarî fonksiyonlarını çok zayıflattı. Bunların ordudaki rolleri beylerin sekbanlarına ve devletin yeni bir tarzda tedarik etmeye başladığı kapukulu askerlerine ¹ geçti ². Anadolu'nun asayişini temin vazifesini de, Bayezidhâdi-

¹ "Devrişme" denen usûl az çok devam etmekle beraber, artık bu sıralarda "ihtidadan 7 akça ulufe ile" Türk halkı arasından doğrudan doğruya yeniçeri ve sipahi ocaklarına binlerce kapukulu kaydolunarak bunlar doğru sefere yollanırdı.'

² Yeniçeri ocak nizamının bozuluşu" adındaki makalemizde bilgi vardır. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi dergisi C. V, sayı 3

sesinden beri, yavaş yavaş, fiilen yeniçerilerle altı-bölük halkı yapar olmuşlardı. Beyler, cürüm ve cinayet resimlerini bunların elinden kurtarmak ve kanunsuz vergilerini cebren toplayabilmek için, yukarıda saydığımız maiyyet memurluklarına çok vakit yeniçeri ve bilhassa "sipah zorbası" almaya başladılar. Bu suretle, 1596 sıralarında ümerânın ekseriyeti seferlerde bulduklarından dolayı, Anadolu tamamıyla bu kapukullarından türeme maiyyet memurlarının idaresinde bulunuyordu. Beylerbeylerinin ve sancak beylerinin kethüdalrı, kaymakamları ve subaşılrı sıfatıyla, bölük bölük sekbanları» başında oldukları halde, dolaşarak umumî Celâli bayrağını çeken bu âsi maiyyet memurlarının çoğu altı-bölük sipahisi idiler ki, ilerdeki bahislerde bu mühim ciheti tetkik edeceğiz.

Beylere âit bulunan "cürüm ve cinayet" resimlerinden dolayı, asayişin muhafazası hususunda sancaklar ayrı birer hükümet gibi idiler. Bir sancağın beyi ve onun adamları bitişiklerindeki sancağın toprağına katiyen geçemiyorlardı. Hattâ kendi sancakları içerisinde bulunan "serbest" hakkını haiz olan dirlik ve vakıf topraklarına dahi girmeye yetkileri yoktu¹.

XVI. asrın ortalarındanberi suhtelerin ve Celâli bölüklerinin faaliyetleri yukarıda anlatılan asayiş düzenini bozmuştu. Çünkü, bu âsi gruplar yalnız türedikleri çevrelerde değil, daha uzaklarda da dolaşıyorlardı. Bazan bir kaç sancağı birden geçerlerdi. Bunların peşlerine takılan "eşkiya serdarları" yahut, bir sancağın maiyyet memurları "eşkiyalrı" takip ederek bir çok sancaklara giriyorlar, ve tabii, mücrimleri veya mensuplarını yakaladıkça "cürüm ve cinayet resmi" almayı ihmal etmiyorlardı. Bu hal "toprak subaşılının", yani, âsilerin bağılı buldukları yerin asayiş memurlarının itirazına, hattâ, bazan silâhla mâni olmaya kalkmalarına sebep oluyordu. Celâlî isyanları henüz devriye bölüklerinin faaliyeti safhasında iken, bu sancak ve vilâyet hudutlarını geçme işi oldukça mühim bir dâva idi. Meselâ Rum beylerbeyisinin bölükleri Kırşehir ve Aksaray taraflarına hep tecavüz eder dururlardı; Celâlî fetreti başladığı sırada, beylerbeyisine ağı olan altı bölük halkından birisi yüzelli sekban ile Kırşehir'e hücum etmiş, arkasından gene altı-bölük halkının idare ettikleri beylerbeyi bölükleri gelmekte devam ederek, buralarda büyük bir korku yaratmışlar ve halkı "cürüm ve cinayet resmi" bahanesiyle soymuşlar, pek çok da insan öldürmüşlerdi². Hele her beylerbeyinin kendi vilâyetine maiyyet memurlarını, birer kuvvetli bölük ile, devre çıkarması bu sıralarda daimî bir hal almış gibi idi. Halbuki bunların paşa sancağından harice çıkmaları diğer sancak beylerinin haklarına ve yetkilerine tecavüz sayılmak lâzımdı.

¹ 'Serbest kaydıyla has veya zeamet olan köy grupları içlerinden en büyüğüne bağılı olarak nahiyeleri teşkil ediyorlardı. Buraların asayişini koruma vazifesi dirlik sahibinin voyvodasına ait idi. Nahiyeye hangi kadılık dahilinde ise oranın kadısı bu durumda olan yerlere birer naip tayin eder. Vovvodanın hareketlerinin "şer'e" uygun olup olmadığını bu naibe kontrol ettirirdi.

² İstanbul, Başbakanlık arşivi, Divan kayıt defteri, No. 132, Yaprak 130.

1596 sıralarında durum o kadar karışmıştı ki, idarî gelenek ve kanun diye bir şey kalmamıştı. Kasabalardaki ve şehirlerdeki kethüdayerleri, ve bilhassa yeniçeri serdarları sancak beyinin işini âdeta paylaşmışlardı. Bunlardan başka, merkezden Anadolu'ya asker sürmeğe ve yahut herhangi bir vazifeye yollanan çavuş, kapıcı veya bölük zabitlerine, geçecekleri sancaklara ait bir çok dâvaların halli de veriliyordu. Hele müfettiş olarak yollanan paşalar pek geniş selâhiyetlerle hareket ederek hayli karışıklıklara yol açıyorlardı; kalabalık maiyyetleriyle geçtikleri kasaba, şehir ve köylere misafir olmaları halka ağır masraflara mal oluyordu.

Kadılıklara ve kadılara gelince: kadıların vaziyetinde daha iyi bir kararlılık görülmektedir. Öyle "sancak beyleri gibi" sık sık azlolunmuyorlardı. Tevcih beratlarındaki müddetlerini umumiyetle ikmal ediyorlardı; berat müddetini birtirmeden azlolunanlar çok azdı. Bunun sebebi de kadıların tâyininin kazaskerler vasıtasıyla yapılmasının şart olmasıdır; çünkü, böyle bir halden dolayı, serdarlar, "ordu-yı hümayun" namına hareket ederek kadıları tâyin etmek imkânını bulamıyorlardı

İran ve Avusturya harbleri sırasında kadıların idarî işleri çok fazla olmuştu. Pek çok kadılar at üstünden inmiyorlardı; "tekâlif-i divaniye" yi² kendileri toplamak kürekçileri yahut nüzul zahiresini istenen yere bizzat götürüp teslim etmek zorunda idiler. Ayrıca, il-erleri'yle beraber, eşkiya takibine de çıkıyorlardı. Bu vaziyette adlî işlerini ihmal etmeleri yüzünden, Yerlerine bıraktıkları naibler bir çok yolsuzluklar yapmaya fırsat buluyorlardı.

3— 1596 DA CELÂLİ FETRETİNİN BAŞLAMASI

Büyük Celâlî mücadelesinin yarım asır içinde nasıl doğduğunu ve geliştiğini, 1596 da, Eğri seferi açıldığı sırada birden bire ne suretle büyük bir kriz halinde Anadolu'nun her tarafını kapladığını yakında çıkacak diğer bir etüdde göstereceğiz. Celâlî isyanları için katî bir safha ifade eden bu yıldaki durumun bir tablosunu çizelim:

Adalet fermanlarına dayanan Anadolu halkının, kadılar idaresinde, kendilerini korumaya karar vermeleri ve "il-erleri"nden teşkil ettikleri bölüklerin başlarına ileri gelen kimseleri "yiğitbaşı" tâyin etmeleri, her tarafta, maiyyet memurlarını ve "sekban bölükleri"ni devre çıkmaktan vazgeçmeye zorlamıştı. Fakat yanlarındaki kalabalığı beslemek zorunda olan bu memurların hareketsiz kalmalarına imkân yoktu. Çünkü bölükba-

¹ Kadıaskerlerin sefere gitmeleri âdet olmadığından, bütün ilmiye mansıpları bir tek kanaldan tevcih olunmakta idi. Halbuki diğer mansıplara hem iki taraftaki serdarlar ve hem de padişah doğrudan doğruya kendisi tayinler yapmakta olduklarından bir çok karışıklıklar olmakta idi.

² Bunlar: nüzul bedeli ve nüzul zahiresi, sürsat bedeli ve sürsat zahiresi, kürekçi bedeli veya kürekçi erleri.

şılar idaresinde sağlam birer teşkilât halinde birleşmiş bulunan "levent-dât" ve sekbanlar için devre çıkmak zarurî bir geçim yolu olmuştur.

Bununla beraber, askerinin ve beylerin mühim bir kısmı Eğri seferinde olduğundan, Anadolu ve Karaman vilâyetlerinde, maiyyet memurlarına ve Celâli bölüklerine karşı halk tarafından kurulan korunma birklikleri muvakkaten vaziyete hâkim oldular. Rum (Sivas) vilâyetinde ise, bilhassa beylerbeyinin maiyyet memurları kendilerini devre çıkmaktan men'e kalkan reayayı yıldırma için umumî harekete geçtiler. Böylece, ilk büyük Celâli fırtınası buradan koptu.

1596 seferine çıkılırken, Sivas'ı muhafazaya yollanan eski beylerbeylerinden Ahmet Paşayı bu vilâyetteki şehirlerin ve kasabaların halkı kabul etmiyerek, paşanın sekbanlarına kapılarını kapamışlardı. Ahmet Paşa halkı zorlamaya cesaret edemedi ve yerinde oturmayı kabul etti. Fakat, seferde olan beylerbeyinin Sivas'ta oturan kaymakamı, reayayı itaate almak bahanesiyle bütün sancaklara kuvvetli devriye bölükleri çıkarmaya başladı. Çorum taraflarına Canfeda Oğlu lâkabını taşıyan Timurtaş adında bir altı-bölük sipahisi ¹, Bozok'a Ferruh Bölükbaşı ve arkasından Kürt Şeref adında bir "sipah zorbası", Amasya'ya Mahmud Bölükbaşı, Kırşehir taraflarına da, gene altı-bölük halkı idaresinde iki bölük devre çıktılar. Beylerbeyinin bu soyguncu bölükleri halka dehşet veriyorlardı. Bilhassa Bozok'ta kanlı çarpışmalar oluyordu. Bura Cadılıklarından Sorgun köylerinin halkı hayvan sürülerini ve harmanlarını ortada bırakarak Amasya sancağına sığınmışlardı².

Karaman ve Anadolu vilâyetlerinde ise, aksine olarak, reaya kadılar idaresinde, adalet fermanlarını ele almışlar ve kurdukları milis teşkilâtı sayesinde "ehl-i örfü, yani maiyyet memurlarını hareketsiz bırakmışlardı. Halktan türeyen bir yiğitbaşı veya herhangi bir nüfuzlu kimse, ahaliyi başına toplamak suretiyle, hükümet idaresi aleyhine ayaklanıyor, sancak beylerinin ve maiyyetlerinin mallarını yağma ettiriyor, kendilerini sanacaktan sürüp çıkarmaya teşebbüs ediyordu. Kastamonu, Ankara, Balıkesir, Aydın ve Teke taraflarında buna benzer bir çok hâdise olmakta idi.

Eğri seferi için, Anadolu'nun her tarafından, hükümetin nüzul zahireleri veya bedellerini toplatmaya başlaması, ve hele her has sahibinin kendi haslarına "sefer levazımı" ve kanunsuz vergiler toplatmaya adamlar yollaması halk üzerinde son kötü tesirleri yapmıştı. Karaman vilâyetinde "sefer levazımı tedariki" adı altında yapılan soygunlara karşı büyük bir isyan patlak verdi; halk, ilk defa, burada suhtelerle birleştiler

Karaman isyanına, azlolunan beylerbeylerinin ve sancak beylerinin açıkta kalan binlerce "kapı halkı" (sekbanları)da karıştılar. Böylece hareket genişledi. Âsilerin şefi, son Selçukî hükümdarı Sultan Alâeddin'in neslinden

¹ Canfeda Oğlu hakkındaki vesikalar, Çorumlu dergisinde, sayı: 3 ve 4

² Bu hâdiseler hakkında gelecek etüd'ün son kısım hâdiseleri; ayrıca: Başbakanlık arşivi divan kayıt defteri, No. 132, yaprak 130

olduğunu ileri sürerek padişahlık iddia etmeğe başladı. Halbuki zamanın ruh haleti buna müsait değildi. Belki de bu cihetin yardımı ile isyan bastırıldı. Bu mühim hâdiseyi Selânikî gayet kısa kaydetmiş olduğu için, şimdilik fazla bilgi vermek mümkün değildir¹.

Aynı sıralarda bir başka hâdis de Kütahya taraflarında geçti. Bu sancağın Altıntaş nahiyesinde zeameti olan dergâh-ı âlî çavuşu ve vezirâzam İbrahim Paşanın "defterlû adamlarından" Bayram adında birisi, "Sinan Paşa adam yazmak için Anadolu'ya vardığında yazdığı eşkiyayı sipah oğlanı ve silâhtar ve cebeci ve topçu" bölükleri halinde başına toplamış, defterde isimleri olup da gelmek istemeyenlere hakaret ve işkence ederek işe başlamış idi. Bir müderrisi ve bütün ev halkını öldürmek suretiyle zengilere karşı giriştiği cinayetler halk arasında büyük bir korku yarattı. Pek çok insanların kanını dökmekte idi. Bütün o tarafın kasabalarından ve şehirlerinden İstanbul'a bu hususta feryat mahzarları yağıyor; hattâ hususî adamlar gidiyorlardı. Kadıların hemen hepsi arzlarında, "mezkûrların haklarından gelmezse Celâlî şeklinde bir azîm fitnenin zuhuruna bâis olur" demekte idiler. Bayram hakkında ferman çıkararak, zeametinden azlolunduğu ve ele geçirilerek katlolunması emrolundu; fakat, Eğri seferinin telâşî içinde, araya İstanbul muhafızı Hasan Paşa girerek katline mâni oldu ve adamlarıyla beraber kendisini Eğri seferine yolladı². Daha Anadolu'nun bir çok taraflarında hakikî yeniçeri ve altı-bölük halkı veya kendilerini kapıkulu gösteren bir takım kimseler bölüklerle dolaşarak Eğri seferine hazırlık yapmakta olduklarını ileri sürmekte ve halktan at, katır, deve gibi hayvanlarını zorla almakta idiler.

Aşağı yukarı bütün Anadolu'nun sancaklarında bunlara benzer hâdiseler arkası arkasından süratle çıkmakta idiler. Köy halkının çoğunluğunu teşkil eden fakir insanlar devamlı surette yağmacı bölüklere katılıyorlardı. Bu yüzden, maiyyet memurlarının ve Celâlî şeflerinin yanlarındaki sekban sayıları binleri aşıyordu. Halkın arzusu ile teşkil olunan "il-erleri'nin" başında bulunan yiğitbaşılar bile, bölükleriyle beraber Celâlî olmakta idiler. Meselâ suhtelere karşı uzun zamandanberi yiğitbaşı olarak kendisini tanıtan Neslioğlu, bu vaziyetinden faydalanarak, köylülerin başına geçmiş, Afyonkarahisar ve İsparta taraflarında en mühthiş bir Celâlî olmuştu. Kastamonu ve Çankırı taraflarına şöhret salan Urgancıoğlu Mehmed Pehlivan da aynı şekilde idi. Artık, ne halk ve ne de hükümet, "il-erleri'ne ve yiğitbaşılarma fazla" güvenmiyorlardı.

Hulâsa, o zamanın yazı diline "Celâlî Fetreti" diye geçen büyük kriz Eğri seferinin açıldığı 1596 yılı yazından itibaren başlamıştı. Yukarıda misâl olarak verdiğimiz hâdiseler, çeşitli karakterde vakalar gibi görünmelerine rağmen, hepsi de birer "levendât" veya resmî tâbiri ile, "sekban" baskını idiler, ve menşelerini de köy halkının iktisadî bir çöküntü içine düşmelerinden alıyorlardı.

¹ Selânikî, Nuriosmaniye yazması, No. 3133, yaprak. 222.

² İstanbul, Başbakanlık arşivi, Divan kayıt defteri, No. 136, yaprak 34 ve 39.

4—"EĞRİ SEFERİ FİRARİLERİ"İN CELALÎ İSYANLARINDA
TESİRLERİ MESELESİ

Gerek doktora tezi olarak hazırladığımız, yayınlanacak tedkikte vardığımız netice ve gerek burada şimdiye kadar verdiğimiz bilgi, Celâlî ayaklanmalarının Karayazıcı ile başladığı hakkındaki kanaatin yanlışlığını ortaya koymuştur. Bu suretle, Eğri seferinde yapılan yoklamada bulunmadıklarından dolayı "firari" sayılarak takibe uğrayan 30 bin sipahinin Anadolu'ya geçerek "Celâlîlerin zuhuruna sebep oldukları" yolundaki iddianın yersiz olduğu anlaşılmiş oluyor.

Evvelce söylediğimiz gibi, 1596 ya kadar her vilâyet ve sancakta, devriye bölüklerine dayanan maiyyet memurlariyle ve bunların içinden Celâlî olanlarla, halk arasındaki mücadele bazan hafif, bazan şiddetli, fakat dağınık bir şekilde devam edip dururken, Eğri seferinin ilân olunduğu bu yıldan itibaren bu halk-memur (ehl-i örf) mücadeleleri birdenbire genişlemiş ve büyük bir iç harb haline gelmiş bulunmakta idi. Aceba hâdiselerin, birden bu kadar süratle büyümesinde "firarilerin" bir tesiri yok mudur? Buna cevap vermeden önce, "seferden firar" meselesinin mahiyeti ve genişliği üzerinde durmak zarurîdir.

Bir defa, tımarlı sipahilerin yoklamada bulunmaması, yahut sefere gitmekten kaçınması ilk defa 1596 da görülmüş bir olay değildir. Daha Yavuz Selim'in Şah İsmail üzerine açtığı İran seferi sırasında, Kemah'ta yapılan yoklamada bir çok tımar erbabının sefere gelmedikleri, bir kısmının yerlerine başkalarını gönderdikleri, bazılarının da bedel yolladıkları anlaşılmıştı. "Kanun üzere" bunlara düşen ceza, seferde bulunmayanların dirliklerinin alınması ve birer yıllık mahsullerinin (yani topladıkları öşür ve resimlerin) hazineye zaptından ibaretti¹. Kanunî'nin son yıllarında tımarlı sipahilerin ne vaziyetlerinden ve ne de tımarlarından memnun olmadıkları hâdiselerle sabit olmuştu². Hele Kıbrısın zaptı sırasında, seferden firar edenlerin büsbütün arttığı görülüyordu³. İran ve Avusturya harpleri devamınca, yalnız tımarlı sipahi değil, Anadolu'da oturan ve miktarları tımarlılardan aşağı olmayan kapıkulları da seferden kaçınmaya başlamışlardı. Bu askerleri ne beyler ve ne de başlarındaki şefleri yerlerinden kımıldatamıyorlar, merkezden gelen sefer emirlerine aldırış eden olmuyordu. Artık her sefer ilânında "Anadolu'nun üç koluna" da ayrı ayrı "asker sürücüleri" yollamak âdet olmuştu. Askeri sefere gitmeğe mecbur etmek için, kadılar, ümera kaymakamları, köy kethüdaları, imamlar, hatipler

¹ Topkapı Müzesi arşivi, Edremit şer'îye sicilleri, No. 1, yaprak 36

² Ali, Kanunî'nin memleket fethi arzusundan bahsederken, tımar erbabı hakkında "eğer fikarâ-yi sipahin zaaf hallerini tasavvur etmeseler bir an payitahta gelmezler ve yıllarla serhadlerde kalırlar idi" diyor: Kühûlahbar, Nuruosmaniye yazması, No. 1407 s. 323.

³ Tımar rejiminin bozulması adındaki makalemizde bilgi vardır: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi, c. III, sayı: 4 de.

çevrelerindeki kapıkullarını yola çıkarmaya memur oluyorlardı. Bütün tedbirlere rağmen seferden kalanlara, "padişah kulu" gözüyle bakılmaması için reyaya ilânlar yapılmakta idi. Böyle bir zor altında kalan altıbölük sipahilerinin ve yeniçerilerin, bilhassa Avusturya seferlerine varmamak için, son başvurdukları çare, ağalariyle beraber, yollarda, şehir ve kasabalarda fazla eğlenmek, çadırlarda vakit geçirmek ve bu suretle "sefer mevsimini" atlatmak idi. Bazan Bursa şehri Anadolu'dan gelip de sefere geç kalmak için ayak sürüyen askerle dolup taşıyordu. Askerin Macaristan'a gelip yetişmediği hakkında "ordu-yı hümayun serdarlarının" kopardıkları feryat üzerine, İstanbul'dan bir asker sürücü çıkarılarak "yollarda eğlenenlerin çadırlarını başlarına yıkıp iki konağı bir edip tez sefer mahalline eriştiresin" diye eline bir de ferman verilir, başka bir şey yapılamazdı.

Avusturya seferlerinin, askerlerin sefer mevsimini kasten yollarda, çadırlarında geçirmeyi âdet haline getirmelerinden dolayı uzayıp gittiğini Ferhat Paşa, İstanbul'da kaymakam bulunduğu sırada serdar vezirâzam Sinan Paşaya yazdığı mektupta acı bir dil ile ifade etmişti ¹.

Bunları kaydetmekle şunu söylemek istiyoruz: 1596 da gerek kapıkullarının ve gerek tımarlı sipahilerin, daha doğrusu her sınıf askerinin bir çoklarının Eğri seferine emirsiz olarak iştirak etmemeleri veya harb sahasından kaçmaları ilk karşılaşılan bir hâdise değildi; geçen seferlerde de aynı haller görülmüştü. Esasen III. Mehmed'in bu sefere bizzat gitmeye karar vermesinin en mühim sebebi bütün askeri, tam kadro ile ve zamanında, Avusturya cephesine yetiştirerek harbi zaferle bitirmek ümidi idi.

Bütün gayretlere rağmen, hem tımarlı sipahilerden ve hem de kapıkullarından pek çoklarının her türlü cezayı göze alarak gene seferden kaldıkları, bir çoklarının yollarda eğlendikleri ve bir kısmının da harb karışıklığı sırasında doğrudan doğruya kaçtıkları muhakkaktır. Pâdişâhla birlikte sefere gitmiş bulunan İbrahim Peçevî, III. Mehmed'in cülus bahşişi verdiği 80 bin kişiyi aşan kapıkulundan 50 binden fazlasının Eğri seferine gitmiş bulduklarını, vilâyet askerlerinin de yüz bin değil ise elli-altmış bin kadarının seferde mevcut bulunmuş olduklarını tahmin etmektedir ². Eğer Peçevî'nin verdiği bu rakamlar hakikate yakın ise, her iki sınıf askerden de, ortalama otuzar bin kişi seferden kalmış demektir. Fakat, vilâyet askerlerinin yüzbin ve kapıkullarının seksen bin kişi olarak ifadesi şüphesiz, devletin resmî defterlerine dayanmaktadır. Çünkü kapıkullarından sayıları binleri aşan bir zümre vardı ki, şehirlerde ve kasabalarda kasaplık, fırıncılık vesair esnafılık ediyorlar; köylerde ortakçı veya, çiftliklerin sahibi olarak, geniş mikyasta, çiftçilik ve hayvancılık ile uğraşıyorlardı. Yaşlı başlı olan ve geniş birer işin başında bulunan bu insanların zaten hiç harbe iştirak ettikleri yoktu. Esasen bu gibileri, kapıkulluğu sıfatını

¹ Kaymakam Ferhat paşanın vezirâzam Sinan paşaya 20 Ramazan 1002 (1594) tarihli mektubu: Başbakanlık arşivi, mühimme: 7, S. 307.

² Peçevî, C. II, S. 203.

ulufesi için değil, kendilerine temin ettiği hukukî imtiyazlar için taşıyorlardı. Çünkü "padişah kulu" vergiden muaf idi ve mahkemeler kendisini muhakeme ve tevkif salâhiyetini haiz değillerdi. Eğer devletin elinde hakikaten harble mükellef 80 bin ulûfeli askeri bulunsa idi, şarka ve garbe her ordu çıkarılışında kapıkulu boşluğunu doldurmak için ihtidadan 7 akça ulufe ile binlerce insanı ocağa ve bölüğe yazmağa ne imkân ve ne de lüzum görülürdü. Çünkü serdarlara koşulan kapıkulu miktarı umumiyetle on bine bile varmıyordu.

Tahminen yüz bin kişi kabul olunan vilâyet askerlerinden, ümeranın şahsî askerleri olan sekbanlar çıktıktan sonra, tımarlı sipahilerin ne kadar tuttuğunu bilmiyoruz. Yalnız, bunlardan da pek çokları resmî defterlerde tımarlı sipahi görünmekle beraber, hakikatte her biri bir kaç tımarı birden elinde toplamak imkânlarını bularak, bu dirliklerinin mahsulünden sırf bir mültezim gibi istifade eden, fakat iltizam bedelini, devlete değil de, nüfuzlu bir takım ricale rüşvet olarak veren ve bu yolla geniş kazanç yolları bulan kimselerdi. Bunlar da, kapıkullarının iş tutan zümresi gibi, hiç bir sefere gitmiyor, hükümet çok sıkıştırdığı zaman, "bedel vermek" veya "cebeli yollamak" gibi kaçamak vasıtalarla yakalarını kurtarıyorlardı. 1596 da, harbi kaybetme tehlikesi geçirmiş olmanın verdiği psikolojik tesirle yapılan Eğri seferi yoklaması, sefere gelmeyenleri, veyahut harb meydanından kaçanları cezalandırmak adı altında yapılmış olsa dahi, hakikatte tımarlı sipahilerin defter üzerindeki nazârî mevcutları ile ordunun eli altındaki hakikî mevcutlarını birbirinin aynı yapmak gayesini güttüğü meydandadır; yani, bu vesile ile devlet, rical hizmetkârlarına vesair askerlikle ilgisi olmayanlara geçen tımarları bu gibilerin ellerinden kurtarmak istiyordu. Bunun en kuvvetli delili, kapıkullarından sefere gelmeyenlerin ve firar edenlerin miktarları da tımarlı sipahilerden az olmadığı halde, kapıkulu kadrolarında yapılan yoklamanın üzerinde durulmamış olmasıdır. Esasen her iki sınıftan askerden de yoklamada bulunmayanların evvelki seferlerde görülen noksanlardan farklı olacakları tahmin olunamaz. Yalnız, bu defa padişahın sefere çıkmış olması, "seferliler" kadrosunu geniş tutmayı icabettirdiğinden, "firari" rakkamının bir az yüksek olması tabiidir.

Hâdisenin bu sefer bu kadar büyütülmesinde, Avusturya seferinin açılmasından sorumlu olduğu rivayet olunan Sinan Paşanın da mühim rol oynadığını tahmin etmek mümkündür.

Hükümetin binlerce dirlik erbabını azl için bu yoklamayı bir vesile yapmak istediği şundan da bellidir ki, yoklamayı "seferliler defterinden" yaptırması lâzım gelirken, imparatorluğun umumî tımar defterleri üzerinden yaptırmış, bu suretle, sefere memur olmayan ve hattâ donanmaya, Bağdat muhafazasına ve Eflâk seferine -ki bu sonuncular mühim yekûn tutuyorlardı- memur olanlar da tımar defterinden silinmişlerdir. Bu gibilerin böyle haksız bir azli tanımak istememeleri üzerine dirlikleri iade olunmuştur.

¹ Başbakanlık arşivi, divan kayıt defteri: No. 129, yaprak 6,8, 32, 35.

Eğri yoklamasında tesbit edilen firarilerden Rumeli yakasından olanların "firari defterleri" elde mevcuttur ki, bu defterin içinin tetkiki de bize bu hususta kıymetli malûmat verecektir ¹. Adı geçen defterde, firar edenlerin isimleri, tımarlarını teşkil eden köy gruplarının "baş ' kariyerleri", tımarlarının akça tutarları ve bu dirlikler kendilerinden alındıktan sonra kimlere tevcih olunduğu açık bir surette gösterilmiştir. Firariler arasında tımarı altı binden aşağı olanlar sayılı denecek kadar azdır; buna mukabil, dirlikleri 20 bin ile 50 bin akça arasında olan zaimler büyük bir ekseriyeti teşkil ediyorlar; 60 bin akçalı zaimlerin bir kaç kişi olduğu görülmektedir.

Bu defter bize ispat etmektedir ki, firari sayılanların çoğu yaşlı başlı ve mütemadiyen "terfi" alarak 20 bin akçayı aşmış zaimlerdir. Hakikatte ise, bunların hemen hepsi, yalnız Eğri seferine değil, uzun zamandanberi hiç bir sefere iştirak etmiyorlardı; her biri fazla mal ve mülk sahibi olmuşlardı; zeametlerine birer mültezim gibi tasarruf ediyorlar ve ricalin himayesinde bulunuyorlardı. Bir çokları da gene "ricalin dairesi halkından" idiler

Firarilerden boşalan tımar dirliklerinin yeni kimselere verilmesinde takip olunan yol dahi yoklamaya ait bu tahminimizi teyit etmektedir: Hükümet elde ettiği bu binlerce açık tımarın tevcihinde hazinenin masraflarını azaltma bakımından büyük faydalar temin etmeyi düşünmüştür. Bu suretle binlerce yeniçeri, sipahi, ulûfeli çavuş, müteferrika ve serhad kulları (yeniçeri, fâris, azab, gönüllü) ulufeden tımara çıkarılmışlardır. Bunların hepsinin de ulufelerinin yüksek olduğu dikkati çekmektedir. Meselâ ekserisi 20 ile 50 akça arasında idi, ve hele 30 ile 40 akça arasında olanlar büyük bir yekûn tutuyordu. Hazinenin yükünü hafifletmek ve bilhassa, yerlerine daha az ulufe ile, seferde çok işe yarayan yeni kul yazmak gayesiyle hareket edildiği anlaşılan bu geniş ölçüde ulufeden tımara aktarma muamelesi evvelki kanun ve nizamlara pek uymuyor. Kapıkullarından isteyenleri tımara geçirme âdeti Kanunî devrindenberi yerleşmiştir. Gaye de, ulufeleri yükselmiş olanlardan İstanbul'da kendilerine daha fazla terfi kadrosu bulunamayanlara zeamet vermek suretiyle bu mahzurun önüne geçmek idi. Böylelerine, "ulufeleri hazineye kalmak şartıyla" tımar verilirken, beratlarına "sülûsân üzere" kaydı muhakkak konuyor ve bu suretle, meselâ, on beş akça ulufesi olan bir yeniçeri, on beş bin akçalık yerine, on bin akçalık tımara geçiriliyordu ². Bu defa ise "sülûsân üzere" kaydı yalnız ulufeleri 20 akçadan yukarı olanların beratlarına konmuş, fakat hiç birisinin, bu kayıt dolayısıyla, dirliğinin zeametden aşağı düşmesine meydan verilmemiştir ³. Ulufeleri 20 akçadan aşağı olanların beratlarına

¹ Başbakanlık arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, divan tahvil kalemi, No. 347

² Buna ait bilgi için, tımar rejiminin bozulduğu adındaki makalemizde bilgi vardır: Dil ve Tarih-Coğ. Fakültesi dergisi C. III sayı: 4

³ Bundan anlaşıldığına göre, 20 ile 30 akça arasında ulufe alanlara dahi "sülûsân üzere" kaydı konmamıştır. Çünkü, bulunduğu takdirde bunların dirlikleri 20 binden aşağı düşer ve zeamet olamazdı.

ise, "kanunlarından iki bin ziyadesiyle" yahut üç bin ziyadesiyle, vesair kayıtları ilâve olunmuştur ki, bu suretle, meselâ, 6 akça ulufesi olan bir yeniçeri iki veya üç bin ziyadesiyle sekiz veya dokuz bin akçalık tımara geçirilmiştir¹. Görülüyor ki, maziye ve mevcut geleneğe nazaran bu sıralarda ulufeye karşılık tutulan tımar miktarı iki mislinden de fazlaya çıkarılmıştır. Tabii bunun en büyük sebebi dirliğe çıkacak yeniçerilerin itirazlarına yer bırakmamak ve onları memnun etmektir; çünkü bu sıralarda tımar dirlikleri itibarlarından çok kaybetmişlerdi.

Bütün bunları anlatmakla göstermek istediğimiz cihet şudur: 1596 da alevlenen Anadolu hâdiselerinin Eğri seferi firarileri tarafından çıkarıldığı yolundaki vekayiname kayıtları ve ondan sonra devam eden buna benzer görüşler tarihî realiteye uymamaktadır. 1596 ile 1610 yılları arasında geçen büyük "Celâlî Fetreti"nde yalnız Eğri seferi firarileri olan sipahilerin değil, umumiyetle tımar erbabının katiyen baş rolü oynamadıklarını, mücadeleye karışan sınıflar arasında çok tâli derecede kaldıklarını ileride göreceğiz. Yalnız, buraya şu kadarını ilâveye lüzum vardır ki, Karayazıcı'nın etrafında toplanan kalabalık arasında her sınıftan olduğu gibi tımarlı sipahilerden olanlar da az değildir; fakat bunların Eğri yoklaması ile alâkaları yoktu; çünkü mazûl olmadıkları, "Celâlî yanına varanların günahları afvolunması" dolayısıyla, bir çok kimselerin dirliklerine müdahale olunmaması için aldıkları emirlerden anlaşılmaktadır².

Hulâsa, Eğri seferi yoklamasında tesbit edildiği anlaşılan "30 bin firarî"nin azlolundukları hakkındaki kararın, hakikî sipahilerden, bu rakama nisbetle, çok azını açıktaki bıraktığı muhakkaktır ve hükümet de bunu böyle hesapladığı için bu karara cesaret etmiştir, çünkü, 1553 de ve bütün İran harpleri sıralarında görülmüştür ki, toplu sipahi azillerine başvurulmaması devletin tecrübe ile kabul ettiği bir prensiptir³.

B- İÇTİMAÎ SINIFLARIN MÜCADELEDEKİ DURUMLARI

1 — MEMURLA HALKIN ANLAŞMAZLIĞI, ALTI-BÖLÜK ZORBALARI, BÖLÜKBAŞILAR

Celâlî mücadelesinin doğuşundan 1596 ya kadar olan safhasını incelediğimiz evvelki eserimizde, içtimaî sınıfların hâdiseler karşısında durumları tamamiyle tesbit olunmuştur. Fakat, "Celâlî Fetreti" olarak ele aldığımız meselenin bu safhası daha baştan itibaren o kadar karışık ve mühim hâdiselerle cereyana başlamıştır ki, bu yeni durum içinde içtimaî sınıfların yerlerini tekrar gözden geçirmeye ihtiyaç vardır.

Mücadelenin XVI. asrın ortalarındaki safhasında, yani başlangıçta, Anadolu'da ve hattâ Rumeli'nin, Türk nüfuslu kasaba ve köyleri itibariyle

¹ Başbakanlık arşivi, divan kayıt defteri. No. 130 (bu defter tamamiyle böyle muamelelere aittir.)

² Başbakanlık arşivi, divan kayıt defteri, No. 150, s. 75

³ Bu hadiselere ait malûmat yakında çıkacak başka bir etüdümüzdedir.

sosyal ve ekonomik hayatı Anadolu'ya çok benzeyen geniş bir sahasında başlıca huzursuzluk unsurları, çift bozan reayadan ve aileyi terkederek genç erkeklerden türeyen "levendât" ile vazifesizlik yüzünden medreselerde yığılan "suhtevât" idi. Bu sıralarda harpten bıkmış vaziyette olan ve beyler gibi reayayı soymak için ellerinde salâhiyetleri de bulunmayan tımar erbabı da iktisadî perişanlık yüzünden itaatsizliklerini genişletmeye başlıyorlardı. Bilhassa "alçak hallû" olan sipahilerin levendlerden pek farkları yoktu.

Yarım asrın geçmesi sırasında, suhtelerin bölükler halinde geniş sahalarda ayaklanmaları Celâli mücadelesinin gelişmesine esaslı surette yardım etmekle beraber, levendât ve tımarlı sipahileri dairesine alamamış, tek başına devam eden ayrı bir hâdiseler serisi karakterini muhafaza etmiştir. "Levendât" ise, evvelâ devletten memnun olmayan tımarlı sipahilerin etrafında toplanarak ilk küçük Celâli bölüklerini kurmuşlardı. Gittikçe işe "mukataaları" tutan mültezimler ve bilhassa beylerbeylerin ve sancak beylerinin maiyyet memurları olan kaymakamlar, kethüdalar ve subaşılarda karışıklarından dolayı, levendler etrafında toplanacakları yeni unsurlar bulmaya başladılar. Gene levend bolluğunun neticelerinden olarak, II. Selim'in tahta çıktığı zamandan itibaren, Anadolu'nun gittikçe içine sürüklendiği içtimaî düzensizliğe yeni bir sınıf insanlar daha karışıyorlardı ki, bunlar da kapıkulluğu iddia edenlerdi. Yalancı kapıkullarından "yeniçeri ve acemi oğlanı namına olanlar" m da mücadelede aktif rol oynadıkları hemen hemen görülmemiştir. Yaptıkları bütün uygunsuz hareketler, kulluk imtiyazlarına güvenerek şunun bunun malını türlü bahaneler altında elinden almak ve etrafta soygunculuk etmek gibi bir nevi mütegalibelik idi². Buna mukabil, altı bölük halkından olduğunu iddia ile "sarı ve kırmızı bayrak götürülenler" in Celâlî isyanlarında büyük bir önemleri vardır. Altı bölük halkının, "sipahi hizmetkârı" almaya salâhiyetli olması dolayısıyla bu kimseler, tımarlılar veya maiyyet memurları gibi aynı suretle, yanlarına levend toplamak imkânını buluyorlardı. Yalnız, bunların levendleri sekban değil... "Sipahi oğlanı" veya "sipahi hizmetkârı" görünmekte ve altı bölüğe mahsus kisve giymekte idiler.

Önceleri Celâliilere karışmayarak uzun müddet suhteler gibi kendi başlarına faaliyette bulunan bu "bayrak kaldıran bölükler", 1596 sıralarında çok artmış bulunuyorlardı. Sarı ve kırmızı bayraklarla gezen yüzlerce bölük Anadolu'nun her tarafında görülmekte idi.

¹ Bu hadise hakkında: Yeniçeri nizamının bozulduğu adındaki makalemiz: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi G. V, sayı: 3

² Köylere dağılan muhtelif kapıkulu sınıflarının veya kapıkulluğu iddia edenlerin reayadan ne gibi garip usullerle para, hayvanat ve erzaklarını aldıkları 23 Haziran 1599 (29 Zilkade 1007) tarihli bir fermanla tasvir olunmuştur: Bak. Ankara Etnografya Müzesi, Ankara sicilleri, No. 6, s. 258.

Celâli Fetreti devamınca bunların adetleri azalmış olmakla beraber, hemen her zaman mevcut olmuşlar ve ayrı hüviyetlerini muhafaza etmişlerdir. Celâli'lere karışanları ise şüphesiz bayraklarını ve elbiselelerini çıkarıyorlardı.

Uzun İran ve Avusturya harbleri sırasında hükümet Anadolu'dan grup grup yeniçeri ve "sipah ve silâhdar" kaydederek cephelere gönderdiği için, kapıkullannm sancaklardaki mikdarları pek artmış, fakat kontrolleri aksine azalmış idi. Bu vaziyetten dolayı, altıbölük halkından geçinenlerin soyguncu ve isyankâr hareketleri az zamanda hakikî altı-bölük halkına da sirayet etti. Celâli Fetretinin başladığı sıralarda "sipah ve silâhtar" bölükleri kuvvetlerini "levendat" ile de artırarak gezmeye başladılar. Hattâ ileri gelen "sipah zorbaları" beylerin maiyet memurluklarını ellerine aldıklarından dolayı "sipah ve silâhdarları" maiyyetlerine alıyorlar ve ümeranın sekbanları yerine bunları kullanıyorlar, soygunlarda halka dehşet veriyorlardı. Hele 1602 de sipahilerin İstanbul'da çıkardıkları isyanın kendi mağlubiyetleriyle sona ermesi üzerine, Anadolu'ya geçerek Karayazıcı ağalığını yapmış olan arkadaşlarıyla birleşen zorbalara Ankara, Konya, Kütahya, Bursa, Balıkesir, Manisa, Aydın taraflarında "Celâli Fetretinin" cereyanına yeni bir istikamet verdiler. "Sipah zorbası yağması" yahut "sipah sürgünü" diye halk dilinde meşhur olan bu mühim hâdiseler "büyük kaçgun" devrine ait olduklarından, onları ileride tetkik edeceğiz.

Büyük sekban dalgalarının asıl sevk ve idarecisi olan ümerâ maiyyet memurlarına gelince, bunlar, suhte, tımarlı sipahi ve kapıkulları gibi müesses bir sınıf teşkil etmiyorlardı. Normal zamanlarda beylerin, kendilerine hizmet edecek maiyet memurlarını dirlik erbabından (tımarlı, sipahi, vilâyet divan çavuşu, zaim) seçmekte olduklarını ve idari gelenek bozulduktan sonra, kapıkullannm dirlik erbabının yerine geçtiklerini yukarıda söylemiştik. Arkası arkasına tertip olunan seferlere lâzım olan yeniçeri ve sipahi ihtiyaçlarının Anadolu'dan yazılan levendlerle karşılanması dolayısıyla, Türk ahali arasında altı-bölüğe karşı büyük bir rağbet uyanıyordu. Fakat, bu, ulufeden faydalanma gayesiyle değil, kulluk imtiyazlarını elde etmek için idi. Sipah ve silâhdar yazılanlardan çoğu ne sefere gidiyorlar ve ne de ulufe için İstanbul'un semtine uğruyorlardı. Diğer bir kısmı ise hakikaten seferlere gidiyorlar, fakat döndükten sonra bölüklere yerleşemediklerinden maada, ulufe de alamıyorlardı. Buna rağmen sipah oğlanlığından vaz geçmiyorlardı. Bunun yegâne sebebi, hukukî imtiyazlardan faydalanma meselesi yanında bir de maiyyet memuru olma imkânı sağlamak idi. Hakikaten, sipah oğlanı yazıldıktan sonra, bir beye maiyyet memuru olmak ve oradan bir mektup (inha tezkeresi) elde ederek bir sancağa bey tayin edilmek

¹ Karaçelebi zade Abdülaziz, bu hâdisede Anadolu'ya kaçarak zorba arkadaşlarına katılanları 4 bin kişi olarak kaydediyor: Ravzatülebrar, s. 405

Anadolu halkı için devlet mansıplarına en kolay ulaşma yolu idi. Celâli isyanlarının nasıl başladığını bir kaç satırlık kayıt ile ifade etmek isteyen Selânikî, bir münasebetle, bu hususta şöyle diyor: "Bu esnada ecanib ve erâzilden bölüklere dahil olup birer tarîk ile seferlere varmayıp sancak alan ümeraya yetişip ellerine müzevvir ahkâm alıp istihdam olmak için kaldık diye sancak zaptına müsellimler olup beyleri sefere gidip reayay-ı zaîf üstüne musallat olup cibilliyetlerinde bütün zulümleri yaptılar" ¹. Türk halkının, bu şekilde, altı-bölük yoluyla maiyyet memurluğundan sancak beyliğine geçmeleri, ve hattâ beylerbeylerinin hizmetinden divan ve saray kulları arasına karışma imkânlarını bulmaları, formalite bakımından enderim geleneklerine uydurulmuş gibi görünmekte ise de, hakikatte aykırı idi. Çünkü altı bölüğe eskiden yeniçeri ileri gelenleri ve hizmet erbabının çocukları alınır, Anadolu halkı buraya giremezdi ².

Her ne olursa olsun, idarecilerin devşirme enderun mektebinden yetişmesi şeklinde sistemleşmiş olan Osmanlı siyasî prensibini şu hâdisenin fiilen yıkmış sayılması lâzımgelir ki, şüphesiz bu hal hem devlet ve hem de reaya için tarihî bir önem taşımaktadır.

Büyük Celâli mücadelesinde mevcut içtimaî ve iktisadî yapıyı tahribe hizmet ettiklerinden dolayı "menfi taraf" olarak kabul ettiğimiz kuvvetleri teşkil edenlerden bir.de bölükbaşılar mevcuttur ki, bunlar bilhassa "levendât"ı teşkil ve idare bakımından Celâlî isyanları için birinci derecede mühim bir sınıf teşkil ediyorlardı.

Bölükbaşı, ortalama, yüz kişilik bir sekban bölüğünün şefi demektir. Tımarlı sipahi teşkilâtı sağlam iken bir beylerbeyinin sekbanlarının başında ancak bir kaç bölükbaşı bulunabiliyordu. Fakat sonraları beylerin "kapı halkı" yüzleri aşınca bölükbaşılar mühim bir zümre olarak tanınmaya başladılar. Çünkü, levendler ümerânın veya maiyetindeki ağalarının etrafında değil, bölükbaşının etrafında bir birlik hayatiyeti gösteriyorlardı. Böyle olduğu içindir ki, iyi bir bölükbaşı bir insandan ziyade kıymetli bir meta yahut iyi bir at gibi ümerâ tarafından daima aranırdı. Bunun bir neticesi olarak, bölükbaşılar mütemadiyen maiyyet değiştiriyordu. Bir gün en maruf bir Celâlî şefine hizmet eden bir bölükbaşı ertesi gün bir sancak beyinin veya beylerbeyinin hizmetine geçiveriyordu. Gerek ümeranın ve gerek bizzat bölükbaşılıkların bölükbaşılık hakkındaki bu ruh haletleri on beş senelik Celâlî Fetretinde tamamiyle devam etmiştir ki, Celâlî isyanlarında bu pek karakteristik bir noktadır. Meselâ, Anadolu'nun herhangi bir yerinde

¹ Selânikî, aynı yazı, yaprak 340.

² Türklerin mansıplara alınması meselesinin celâlîlerde millî bir gaye olarak yaşadığını ileri süren Hüseyin Hüsamettin bu gayenin birinci Ahmed'in padişah olmasıyla tahakkuk ettiğini yazıyor ki, bu görüşünde başlıca celâlî şeflerine boylerbeylik ve sancak beyliği verilmesine dayanmaktadır: Amasya tarihi c. III, Sayfa 367.

kuvvetli bir Celâli grupu dağıtıldığı zaman âsi bölükbaşılardan dört bir tarafa dağılarak sancak beylerinin dairesinde kolayca yer buluvermeleri hâdisesi umumî bir şekilde, her zaman görülmekte idi; halkın bütün şikâyetlerine rağmen, hükümet, ümerasına emir dinletemiyor ve buna da mâni olmuyordu.

Bölükbaşılar sekbanların arasından yetiştikleri için, levend sayılmak lâzımdır. Altı-bölük halkından bölükbaşılığı kabul edenlerin bulunup bulunmadığını bilmiyoruz. Bölükbaşılardan da beylerin ağalığına (yani maiyyet memurluğuna) yükselenler var mıdır, belli değil, öyle zannediyoruz ki, bunlar ümera sınıfına geçmek istedikleri takdirde, evvelâ bölüğe geçmeleri ve oradan bir beye ağa olup, sancak beyliğini bu yoldan istemeleri lâzımdı. Çünkü, yukarıda da dediğimiz gibi, enderun geleneği Anadolu'da bu şekilde tatbik ediliyordu.

2— CELÂLÎ FETRETİNDE KÖYLERİN DURUMU

XVI. asrın ortalarındanberi fiilî vakalarla kendisini gösteren celâli mücadelesinin tamamiyle köy sosyal ve ekonomik bünyesi içersinde cereyan ettiğini şimdiye" kadar verdiğimiz bilgiler tamamiyle göstermiş bulunmaktadır. 1596 da başlayan "Celâli Fetreti" ise görülmedik bir hızla köy formasyonunu tamamiyle tahrip cihetine yönelmiş bulunuyordu. Bunu daha iyi anlayabilmek için "Fetret"ten evvel geçen hâdiselerin köy halkı üzerindeki tesir şekillerini gözden geçirmek zarureti vardır.

Osmanlı İmparatorluğunu tehdit eden iktisadî buhranın ilk yıkıcı emareleri köy ekonomik kuruluşunda hiss olunmaya başlamıştı: bir taraftan, kanunnameler aynen muhafaza edilmesine rağmen, vergilerin sekiz on misli tahsil olunmasının âdeta tabii telâkki edilmiş olması, diğer taraftan, buna tahammül edemeyen köylünün para ihtiyacı karşısında, "murabahacılara" müracaat etmesi neticesi olarak, köy topraklarının mahdut insanların tasarrufuna geçmesi ihtimalinin belirmiş bulunması Türkiye'nin ileri köy formasyonunu bozacak iki mühim hâdiseler olmak üzere ortaya çıkıyordu. Ayrıca, köylünün ihtiyacı olan eşyanın satın alma fiyatları da, meselâ II. Bayezit devrine nazaran, 1596 sıralarında ortalama olarak yedi sekiz misli fazla idi. Ziraî mahsulün fiyatlarındaki fark ise iki devirde 4 mislini geçmiyordu¹.

Köy çevrelerinde cereyan eden şu hâdiselerin reaya üzerindeki ilk tepkisi bir çok insanların ziraatten vaz geçerek sağa sola dağılmaları olmuştu. Daha Kanunî devrinde bile "çift bozan reaya"nın artmış olmasından endişe ediliyordu². Celâli mücadelesinin geliştiği devir olan XVI.

¹ Dışarıya çok hububat kaçırılan garbi Anadolu'da ve Bursa ile İstanbul gibi iki büyük şehrin yan yana bulunduğu Marmara çevrelerinde hububat fiyatları da diğer eşya fiyatları gibi, hatta onlardan daha fazla bir fiyat farkı ile 4 akçadan 30 akçaya çıkarılmıştı.

² Selânikî s. 75.

asır dilinin meşhur olan "levendât" ve "suhtevât"ı tamamıyla köy halkı arasından türemekte idiler. Ümerânın maiyyet memurları tarafından istenen salmalar ve vergi eminlerinin sui-istimalleri, ayrıca köylere kadar sokulmuş olan yeniçeriler, sipahiler, hattâ kadı, müderris, sancak beyi, çavuş, müteferrika ve sair gene hükümetten olan bir takım insanslar tarafından köylerde çiftlikler tesisi neticesine doğru giden faizcilik, yarıcılık vesâir iktisadî tazyikler köy halkından bir takım insanları "kapı aramaya", yani bir beyin sekbanhğma girmeye mecbur ediyordu. Uzun harbler ve reaya ile vilâyet memurları arasındaki mücadele ümerayı fazla sekban beslemeye sevkemiş olduğundan, köyünden ayrılan her "levend" kolaylık ile bir "kapı" bulabiliyordu. Evveline âit etüdde Celâli mücadelesinin birinci derecede rol oynayan bir unsuru haline girdiğini göreceğimiz "devriye bölükleri" tamamıyla köyünü terkeden bu insanlardı. Şu halde köyün ekonomik bünyesinin bozulmasından meydana gelen bu binlerce insanlar, beylerin sekbanları olarak tekrar köy ekonomisine musallat oluyorlardı. Hulâsa köyün sosyal bünyesini gene kendisinin kemirmekte olması gibi çok garip bir sosyal hâdisenin cereyan ettiği açıkça görülmektedir¹.

Köylünün bu şekilde levend olması hareketi ile muvazi olarak, köy formasyonunu yeni bir şekle sokma gayesi güden "çiftlikler" kurulması hâdisesi, yani toprakların mahdut ellerde toplanması faaliyeti, başta ümerânın ve tahsildarların vergi hususundaki tazyiklerinden hayli faydalandı ise de, 1596 sıralarına gelindiği zaman sekban bölüklerinin çiftliklere dahi tecavüze başladıkları görülmüyordu. Bir taraftan "ümerânın" sekban bölükleri halinde birleşen köylü "levendât"m, "yem ve yemek" ve "sekban" akçası vesair adlar altında, reayanın iktisadî varlığını tamamıyla öldürme faaliyetleri, diğer taraftan, gene hükümet adamlarından, çoğu kapıkulları, pasif bir takım hizmet erbabı ve mütekaitler olmak üzere, paralı bir zümrenin köyde bir nevi toprak aristokrasisi yaratma gayreti, her iki hareketin de, netice itibariyle Osmanlı devletirîin tarihî köy kuruluşunu tahrip veya tamamıyla değiştirme neticesini verecekleri aşikâr idi. Fakat, toprakları büyük parçalar halinde birleştirme hareketi beylerin gezici "levendlerinin" soyguncu faaliyetleriyle zıd düşüyordu. Çünkü, bu bölükler başlarındaki • sancak beyini bile kendi gayelerinin icaplarına itaat ettiren hür teşekküller olmaları itibariyle, buraya girecek köy ferdinin içtimaî statüsü hiç bir kayda tâbi değildi. Halbuki çiftlik sahibi, köylüyü tamamıyla çoban veya çiftlik hizmetkârı haline getirmek istiyordu².

Kuruluşunun hususiyetleri itibariyle ileri olarak kabul ettiğimiz köy sosyal ve ekonomik bünyesinin karşılaştığı, bu dışardan gelme tesirler ile yıkılması ihtimaline karşı devlet ne gibi tedbirler almıştır? bizzat köyün kendisi bunlara karşı herhangi bir reaksiyon göstermemiş midir?

¹ "Celâli İsyanlarının başlaması"na âit tedkikimizde izah olunacak

² Bunlar hakkında Belleten Sa. 55 deki makaleye bak.

Reayanın çiftini terk etmeye başladığı ilk zamanlarda hükümet tarafından buna mâni olunma çarelerinin düşünülüp düşünülmediğini bilmiyoruz. Ancak, beylerin devriye bölükleri ve küçük Celâli grupları teşekkül ettikten sonra, köy halkını bunlardan kurtarmak ve çiftliklerin kurulmasını önlemek için hayli vasıtalarla müracaat olunmuş, fakat bir türlü mâni olunamamıştır. Meselâ, ilk zamanlarda kalabalık maiyyetlerle halkı soymaya çıkan ümerâya veya maiyyeti halkına şiddetli cezalar veriliyordu. Fakat gerek devriye bölükleri ve gerek Celâli grupları, esasta "levendât" çokluğundan meydana geldiği için, bunlar bir netice vermiyor idi. Nihayet, II. Selim ve III. Murad zamanlarında suhtelere şiddetli cezalar tertip olundu; "il-erleri" denen mahallî milis teşkilâtı geliştirildi. Devriye bölüklerinin dağıtılması için pek çok emirler verildi. Bununla beraber hiçbir netice çıkmadı. En nihayet bu sonuncu padişah kadıların ve köylü reayanın arzularına uyarak devriye bölükleri ile gezen "ehl-i örfü köyle-rine sokmamaları için bazı yerlerin halkına müsaadeler verdi. Bunun arkasından, Celâli mücadelesinde pek büyük tesirleri görülen meşhur bir adalet fermanı yayınlayarak, reaya, resmen, devriye bölükleriyle gezen ümerâyı ve adamlarını muhitlerine yanaştırmamalarını tavsiye etti. Yukarıda köy sosyal bünyesine musallat olduğunu söylediğimiz sekban dalgalarına karşı hükümetin son ve en müthiş tedbiri bu birinci adalet fermanı olmuştur.

Köyü iktisadî esaret altına almak isteyenlere karşı devletin yaptığı mücadelelere ait fazla bilgimiz yoktur. Yalnız faizciler için yüzde on ile on beş arasında resmî bir faiz koymuş, buna riayet etmeyenlere cezalar verdiğinden başka, faizciliği bir kazanç haline getirerek büyük sermaye toplayan kimseleri halk şikâyet ettikçe İstanbul'a getirterek kasaplık yaptırmış ve bu suretle iflâsına sebep olmuştur.

Bununla beraber, tetkik ettiğimiz vesikalarda, her köyü üçer beşer çiftlik haline getirmeye çalışan bu sonuncu ekonomik hâdisenin fazla akislerine tesadüf edemedik. Halbuki neşrolunan adalet fermanlarında ve diğer bir takım "hükm-i hümâyunlar" da, köy formasyonunun bozulmasına âmil olanlar arasında köyü çiftlik yapmak isteyenlerden de uzun uzun bahsolunuyor¹. Ancak, şu ilâve olunabilir ki, ekseriyeti yeniçeriler tarafından kurulduğu anlaşılan bu çiftlikler, yahut üç beş ailenin tarlalarını birleştirmek suretiyle yapılan geniş ziraat Fetret devrinin birinci safhasında muvaffak olamamıştır. Çünkü büyük sekban grupları tamamıyla köylerde faaliyette bulunuyorlardı.

Köy sosyal bünyesini bozmakta olan bu hâdiselere karşı doğrudan doğruya köylülerin gösterdiği reaksiyonlara gelince, köy için en büyük tehlike saydığımız ümeranın fazla vergi almaları şeklinde görülen "sekban" soygunlarına karşı şüphesiz çiftçi halkın mücadelesi çetin olmuştur, "il-erleri" ve bunların başında bulunan "yiğitbaşılar" önceleri hakikî bir "köyü

¹ Meselâ şu adalet fermanlarına bak.: M. Çağatay Uluçay, Saruhan'da eşkıyalık, vesika 1 ve 37.

koruma" teşkilâtı idiler. Bundan başka, köylülerin doğrudan doğruya memurlara karşı ayaklandıkları da görülüyordu. Hele köylülerin, "ehl-i örf" hakkındaki şikâyetleri pek fazla olmuştur. Bazan halk kendilerini silâhla müdafaa için müsaade istiyorlar, fakat hükümet kabul etmiyordu. Nihayet, Üçüncü Murad, yukarıda söylediğimiz adalet fermanı ile, bütün Anadolu köylerine "devriye bölüklerine" karşı kendilerini koruma hakkını tanıyınca; memlekette âdeta bir ihtilâl havası esmeğe başladı. Adalet fermanlarını ellerine alan halk köylerinin yollarını kapatarak hiç bir yabancıyı geçirmiyorlardı. Hattâ bu hal bir çok mmtakalarda köylülerin bütün memurlar ve dolayısıyla hükümet teşkilâtı aleyhinde toplu ayaklanma tertip etmelerine kadar gitmekte idi. Tabîî bu gibi haller hükümeti endişeye düşürdüğünden, sık sık halkın elindeki silâhların toplattırılmasına başvuruyordu. 1595 sıralarında köylülerin kendi kendilerini silâhla müdafaa teşkilâtları çok ilerlemiş vaziyette idi; bir çok sancaklarda beylerin ağalan köylere çıkamaz olmuşlardı. Fakat ümerânın maiyetindeki muazzam levend yığınlarını uzun müddet hareketsiz tutmaya imkân yoktu. Neticede köy müdafaaları kamilen yıkıldı. Levend bölükleri âdeta yarım asırlık bir hazırlıktan sonra köyleri tahrip ile" o zamana kadar köylerinde kalma imkânlarını bulan diğer levend arkadaşlarını da ayaklanmaya zorladılar. Bu suretle, iktisadî tazyiklere karşı köy sosyal bünyesinin yaratmaya teşebbüs ettiği "köylü isyanı" daha başta muvaffakiyetsizliğe uğrayarak, onun yerine, büyük ve tahribkâr levend isyanı geçti ki, bunun safhalarını bundan sonra gelen bahislerde tetkik edeceğiz ¹.

3— BÜYÜK CELÂLİ GRUPLARININ BİRLEŞMELERİ : KARAYACI'NIN ORTAYA ÇIKIŞI

Celâli mücadelesinin, 1596'da, birden genişleyerek bütün Anadolu'yu büyük bir krize sürüklediğini söylemiştik. Bilhassa köylü reyaya üzerine saldıran bölüklerin başında altı-bölük sipahileri "beylerbeyisinin ağası" adı ile hareketi idare ediyorlardı. "Ehl-i örf" ün -yani memurların- "bölüklerle dolaşmaları hükümetçe yasak olduğundan ve bu hususta halkın elinde adalet fermanı dahi bulunduğundan, buna riayet etmeyen beyler ve adamları fiilen Celâlî olmuşlardı.

Aynı yılın sonuna doğru bütün asker ve ümerâ Eğri seferinden dönmüş oldukları için, sancak beyleri ve beylerbeyleri namına dolaşan sekban bölükleri daha çok artmış idiler. Ümerâ, görünüşte, merkezin itaatinden katiyen ayrılmıyorlardı. Fakat kendi namlarına soygunculuk eden maiyyetlerini açıktan açığa himaye etmekte idiler. Bir çok sancak beyleri ise, doğrudan doğruya kendileri bile Celâlî şeklinde dolaşıyorlardı. Halk adalet fermanlarını ileri sürmekle beraber, hiç kimse dinlemiyor²; Hükümet,

¹ Köylerin sosyal ve ekonomik durumlarına ait mühim hâdiseler adı geçen eserimizin son kısmında anlatılacak.

² Ankara Etnografya müzesi, Ankara sicilleri, No. 7, sayfa 287.

bir taraftan, beylerin el altından soyguncu bölüklerini kendilerinin idare ettiklerini görüyor, buna rağmen bir şey yapamayarak, ancak seferlere davet ediyordu. Artık devriye bölüklerine karşı "il-erleri" çıkarılması da bir fayda sağlamamakta idi. Çünkü pek çok yiğitbaşılar da il-erleriyle beraber halkı soymaya bakıyorlar, mühim hiç bir vazife yapmıyorlardı.

Bu sıralarda Anadolu sancaklarında bir takım insanlara "vilâyet muhafazası" için fermanlar verildiği ve halka da gönüllü bölüklerinin teşkili için müsaade olunduğu görülüyor. Fakat bu işin başına geçirilenler gene çavuş, müteferrika, sipahi gibi hükümet mensubu kimseler olduklarından, yeni birer soyguncu sekban bölüğü toplayarak soygunculuğa çıkmaktan başka bir şey yapmadılar. Niğde kadısının, "âyânve eşrafın" bu gibi kimseler hakkındaki şikâyetlerini arzederken verdiği malûmat, "vilâyet muhafazasına memur olanların" Celâlîlerden hiç farkları olmadığını göstermektedir. Kadı, halkın "vilâyet muhafazası namıyla" bir daha kimseye ferman verilmemesini talebettiklerini bildiriyordu ¹.

Bütün vilâyet ve sancaklarda bu sıralarda faaliyet tamamıyla köylerde cereyan etmekte idi. Sarı ve kırmızı bayraklılar (yani altı-bölük halkı), eşkiya serdarları (yani merkezden eşkiya takibine memur olanlar,) yiğitbaşılar, beylerin ağaları, hep kalabalık birer sekban bölüğünün başında olarak, köylerden silindir gibi geçiyorlardı. Tesadüf ettikleri çiftlikleri talan etmekte, zenginleri bütün paralarını teslim mecbur etmekte ve at, katır, deve gibi hayvanlardan bulduklarını sürmekte idiler. Ekinlere müthiş zarar veriyorlardı. Halkın "yem ve yemeğini" yiyorlar ve icabında köylerde günlerce oturuyorlardı. Levendler ahâlinin evlerine misafir edildiklerinden, bir çok da uygunsuz hareketler olmakta idi ². Dolaşan bölükbaşılının fazlalığı dolayısıyla her köy hemen hiç boş kalmıyor, ağa, çavuş, serdar, Celâlî birbirlerini takip ediyorlardı.

Bu şartlar altında köyde barınmak çok zorlaşmıştı. Onun için fakir halk mütemadiyen silâhlanarak köyünü terk etmekte ve gidip bir sekban bölüğüne yazılmakta idi. Abdülkadir Efendi, köylerin acıklı durumundan bahsederken: "Çiftçiler hizmetlerini ve kuralarını bırakıp vesvese-i şeytan izlâliyle tüfenklenip sekbanlara karışıp seyyidi olurdu" diyor ³.

Köylerde birbirlerini takip ettiklerini söylediğimiz bu kadar çok sekban bölüklerinin kendi aralarında çarpışmaya yer vermemeleri bütün Celâlî isyanlarının hayret edilecek hususiyetlerinden birisidir; yalnız, bunlardan suhteleri ayırmak lâzım gelmektedir.

Denebilir ki, gerek 1596 ve gerek 1597 yılları, geniş köy içtimaî muhitinin hâdiseler tarafından uzun "Celâlî Fetretine" hazırlanması faaliyeti ile geçmiştir. Gittikçe kabaran levend dalgaları köyleri tamamıyla yiyip

¹ Başbakanlık arşivi, divan kayıt defteri, No. 136, yaprak 130

² "Yem ve yemek", para salmaları ve levendlerin halkın evlerine misafir edilmeleri üç mühim şikâyet mevzuu idi. Şu ferman bu durumu oldukça tasvir etmiştir, Ankara Etnografya müzesi, Ankara sicilleri, No. 6, S. 258.

³ Abdülkadir, Vekayii tarihiye, Esat efendi yazması, No* 2151, yaprak 73

bitiriyorlardı; zengin kimseler şehirlere ve kalesi olan yerlere hicret etme - te idiler. Netice itibariyle levend gruplarının artık kasabalara ve şehirlere hücum etmeleri zarureti kendiliğinden doğuyordu. Fakat, beşer altışar yüz nüfuslu köyleri basmaya kâfi gelen küçük sekban bölüklerinin büyük kasabalara ve hele şehirlere yaşanamıyacakları tabii idi. Onun için, artık bölükleri bir araya toplayan kalabalık Celâli guruplarının teşekkül etmeye başladığı görülüyordu. Yukarıda da söylediğimiz gibi, içtimaî ve ekonomik düzeni yıkmaya çalışan sekban bölükleri, "sarı ve kırmızı bayrak kaldıranlar", yiğitbaşlar idaresinde il-erleri, ellerinde fermanlarla muhafız veya "eşkiya serdarı" olanların muhafaza bölükleri ve nihayet adalet fermanlarına karşı alenen ayaklanan devriye bölükleri faaliyetlerini çeşitli bahanelerle devam ettiriyorlardı. Binaenaleyh bunlar Celâlî bayrağı altında nasıl toplanabilmişlerdir, bunun safhaları hakkında bilgimiz yoktur. Yalnız şu kadarını söylemek mümkündür: Köylerde sekbanlarına yiyecek ve gündelik ulufe tedarik edemeyen şefler, ya gidip daha kuvvetli bir Celâlîye iltihak etmek veya sekbanlarının kendilerini birer birer terk etmelerine razı olmak mecburiyetinde idiler. Bu vaziyette bölükleriyle gidip Celâlîye karışıkları ihtimali kuvvetlidir. Bundan başka, malûm olan diğer bir cihet de şudur: Yukarıdaki çeşitli katagorilerden yalnız devriye bölükleri Celâlî grupları halinde büyümüşler, diğerleri önemlerini kaybetmişlerdir.

Celâlî mücadelesinin başladığı XVI. asrın ortalarından Karayazıcı'nın idaresinde toplandığını gördüğümüz büyük Celâlî grubunun harekete geçtiği 1597 sonlarına kadar olan zaman zarfında, hâdiselerin geçirdiği safhalara dikkat edilirse görülecektir ki, suhteler memlekette soygunu bir geçim vasıtası haline getirmişler ve aynı yola levendler de sürüklenmiş, nihayet, tımarlı sipahi işe karışarak levendleri küçük Celâlî bölükleri halinde toplamışlar ve âdeta Celâlî mücadelesine muayyen bir şekil vermişlerdir. Tımarlıların yerine geçen altı-bölük halkı maiyyet memurluğunu da ellerine geçirerek Celâlî bölüklerini büsbütün kuvvetlendirmişler, bir taraftan da altı-bölüğe ait bayraklarla dolaşma âdeti inkişaf etmiştir. 1596 sıralarında "sarı ve kırmızı bayraklılar" çok kalabalık idiler. Nihayet altı-bölük halkı devriye bölüklerinin başına geçerek, Celâlîliği "ümeranın maiyyet memurlarının" ayaklanması şekli altında Fetret devrine çevirmişlerdir. O halde Celâlî isyanlarını idare edenler umumiyetle altı-bölük ileri gelenleri olmakla beraber, resmî görünüşte beylerbeylerinin ve sancak beylerinin maiyyet memurları (daha doğrusu ağaları) olarak hareket etmeleri neticesi, hâdiseler, hemen daima ümerânın kendilerine müzâheretleriyle büsbütün önem kazanmıştır. Şunu da kaydetmek lâzımdır ki, Celâlî şefleri arasında çavuşlara, zaimlere ve ileri gelen tımar erbabına da tesadüf edilmektedir. Şüphesiz bunlar da beylerin dairelerinde maiyyet memuru olarak hizmet ediyorlardı; ancak, zeametlere, son zamanlarda, altı-bölük halkından pek çok kimse çıkarılmakta olmasından dolayı bunların da çoğunun gene altı-bölükle alâkalarının bulunması ihtimali kuvvetlidir.

Böylece, meseleyi vilâyet beylerinin maiyyetlerindeki memurların ayaklanmaları şeklinde tesbit ettikten sonra, şimdi Karayazıcı'nın büyük sekban guruplanmasının şefi olmasına yardım eden tarihî şartları gözden geçirelim.

Hüseyin Hüsamettin, asıl adı Abdülhalim olan Karayazıcı'nın şahsî hüviyetini "Urfa dahilinde Kılıçlı aşiretinin efradından Ali'nin oğlu" olarak tesbit etmiştir ¹. Eserini XVII. asrın ortalarında yazan ermeni tarihçi Arakel ise, Urfa'da, Karayazıcı'nın Çorumlu bir türkün oğlu olduğunu işittiğini söylüyor ². Fakat Celâli Fetretinin mâhiyeti ve âsi şeflerin oynadıkları rollerin siyasî rengi bakımından, bizim için mühim olan şuralı veya buralı olduğu değil, yukarıda tesbit ettiğimiz zümrelerden hangisine mensup bulunduğunu bilmektir. Osmanlı vekayinâmeleri de bu sonuncu nokta üzerinde durmuş oldukları halde, Abdülhalim'in resmî hüviyetinin doğrusu tamamiyle malûm olamamıştır. "Vekayinâme" müellifi Abdülkadir'e göre, eski Habeş beylerbeyisi Hüseyin Paşa Karaman'da isyan ettiği zaman, Karayazıcı Tarsus livasında "sekban bölükbaşı" idi ³. Kâtip Çelebi de, Abdülhalim'in beylerbeyileri yanında kâh sekbanbaşılık ve kâh subaşılık edip durduğunu yazmaktadır ⁴. Solakzâde ise, adı geçen şahsın Şam kullarından olduğunu söylüyor ⁵. Bizim tesadüf ettiğimiz bir hükümde, Malatya kadısının bir arzı hulâsa edilerek, "mukaddema Malatya'ya Celâlî ve eşki'ya müstevli olup" envai zımı ve taaddî ettikleri arz olunmakla def ve izaleleri için yerli ve yurtlu ata ve dona kadir yarar ve bahadır yiğitlerden yüz-elli nefer gönüllü tahrir ve içlerinden birer ihtiyarların ağa ve kethüda ve kâtip ve çavuş tâyin olunmak üzere ellerine emr-i şerif verilmeğin serhadlu tayfasından Karayazıcı demekle maruf bir şakı kimesne ağa tâyin olunup vârid olan evâmîr-i şerifeye amel etmeyip şekavet ve ifsat üzere olan etrâk ve ekrad eşkiyasmdan havasına tabi kimesneleri tamah-ı hamı için gönüllü yazmakla şer'i şerife müracaat etmeyip etraf ve eknafta olan bigünah müslümanların cemiyet ile üzerlerine varıp nicelerini katledip emval ve erzaklarını garet edip davarlarını sürüp bu makule fesadına nihayet olmayıp gündün güne fesat ve şenaatleri izdiyad bulmuştur" deniyor. Yalnız, bu vesikanın kayıtlı bulunduğu 75 numaralı Mühimme defteri, hicri, 1011-1013 yıllarına âit olduğundan dolayı, burada adı geçenin meşhur Karayazıcı olduğu şüphelidir ⁶. Ancak, hâdiseleri yakından görmüş bulunan İbrahim Peçevî

¹ Hüseyin Hüsamettin, Amasya tarihi, c III s 348.

² Brosset, Collection d'historiens Armeniens: Arakel de Tauriz, p. 539

³ Abdülkadir, adı geçen eser, yaprak. 73 (Nevî zade, Zeyli Şakayık'de Yazıcı'nın sekban başı olduğunu yazıyor: Nuruosmaniye yazması No. 3314, yaprak 291-294).

⁴ Kâtip Çelebi, Fezleke, C. I. s. 289.

⁵ Solakzâde, s. 662

⁶ Başbakanlık arşivi, Mühimme defteri, No. 75, s. 273 (Mühimme defterlerinde tarih sırasına her zaman riayet olunmadığından bu hükmün 1006 hicri tarihine ait olması ihtimali kuvvetlidir).

Karayazıcı'mın Sivas sancaklarından birisinde bir mirilivaya kaymakamlık yapmakta iken, sancak başka bir beye verildiğinde, yeni gelen mütesellime mansıbı teslim etmek istemiyerek isyan ettiğini yazıyor ki, bu kayıt Solakzâde'nin verdiği bilgi ve yukarıda bizim bahsettiğimiz vesikanın metni ile birleşince oldukça açık bir mâna almaktadır ¹.

Gerek vekayinâmelerin verdikleri bilgiler ve gerek o zaman Anadolu'da cereyan eden hâdiselere uygun düşmesi bakımından Karayazıcı'mın tarihî şahsiyeti hakkında ancak tahmini olarak şunu söyleyeceğiz: Celâli şefleri içinde en tanınmış olan bu kimse, öyle anlaşılıyor ki, önce bir beyin "kapısında" sekban yahut bölükbaşı olarak bulunuyordu; sonra, o zaman Anadolu'da moda olduğu gibi, bölüğe geçerek Şam veya bir hudut kale-sine muhafız olarak gitti. Celâli Fetreti başlayınca, Malatya taraflarına geldi ve Celâlilere karşı her tarafta teşkil olunan gönüllü bölüklerinden birisinin ağalığını elde etti. Kapıkulluğu sıfatı dolayısıyla, ihtimal, bu arada, bir beyin kaymakamlığını kabul ederek, sancağının başına geçti, ve bütün maiyet memurları gibi, o da devriye bölüğü ile beraber herhangi bir hâdiseyi bahane ederek Celâli oldu.

Şimdi, Karayazıcı'mın ve eski beylerbeyi Hüseyin Paşanın ne zaman isyan bayrağını çektiklerini tesbit etmek icabetmektedir: yukarıda söylediğimiz gibi, "Celâli Fetreti" 1596 da başlamış bulunuyordu; beylerbeylerinin ve sancak beylerinin maiyet memurları devriye bölükleriyle beraber köylere saldırmışlardı. O halde, Hüseyin Paşa ile Karayazıcı'mın ilk Celâli isyanını çıkardıklarını değil, büyük sekban gruplanmasını ne zaman sağladıklarını düşünmek lâzımdır.

Selânikî'nin ifadesine göre, beylerbeyliğinden mazûl Hüseyin Paşa² "rüşvetler vererek mehayif teftişi, vilâyet muhafazası ve sefere asker sürmeğe" kendisini memur ettirdi. Karaman'a vardığında, etrafına binlerce sekban toplayarak halktan, "salgun" yoluyla paralar istemeye başladı. Karşı gelen kadıları "siyaset" ediyordu. Bir çok kadılar ve pek çok şikâyetçi İstanbul'a gelerek âsî paşanın zulümlerini anlattılar. Fakat divan hükümeti hiç ehemmiyet vermiyordu. Nihayet Karayazıcı'dan kaçan bir çok kimseler daha gelip İstanbul'da Hüseyin Paşanın şikâyetçileriyle birleştiler. Kalabalık halk kadılarla birlikte divanı zorlamaya başladılar. Hükümet ricalinin Celâlileri himaye ettiklerini, onlardan rüşvet aldıklarını iddia ediyorlardı. Nihayet 1599 temmuzunda, Anadolu'dan kaçıp gelen kadılarla halk divanı bir daha zorladılar ve hükümete hakaret edecek kadar ileri vardılar. Bunun üzerinedir ki, bütün vilâyetleri Celâlilerden temizlemek üzere Sinan Paşazade Mehmet Paşa ilk "Celâli serdarı" tâyin olundu.

¹ Peçevî, C. 2, S. 252

² Hüseyin Hüsameddin bu Hüseyin paşanın Amasyalı Budak beyin oğlu olduğunu tesbit ediyor: Amasya tarihi c. III. s. 343; Venedik elçisi Nikola Notio ise raporunda bu şahsm Sinan paşanın akrabası olduğunu, anasının ise bir sultan bulunduğunu kaydetmiştir. Adı geçen Rusça eser. s. 58

Mehmet paşanın serdarlığı dolayısıyla Selânikî şöyle diyor: "Karayazıcı namına serdar-ı suhte memleket içinde sekban ve tüfenkendazlar ve cemiyet ile gezip her taraftan müslümanlara gadr ve hayf üzere olan eşkiya ve zalemenin hakkından gelmeğe serdar oldu"¹. Bu sözlerden anlaşılıyor ki, Karayazıcı da Hüseyin Paşa gibi, Karaman taraflarını talan eden "suhteleri" bastırmaya memur idi. Abdülkadir Efendi, Hüseyin Paşa Karaman'da ayaklandığı zaman, Karayazıcı'nın da Tarsus'ta olduğunu söylediğine göre, her iki âsinin de 1598 (1006) da Karaman vilâyetinde medrese talebesinin çıkarmış oldukları büyük isyanı bastırmaya memur olan kuvvetlerin başında oldukları anlaşılıyor. Gerek Hüseyin Paşanın ve gerek Karayazıcı'nın başında toplanmış olan büyük sekban kalabalıklarının Karaman ve Tarsus taraflarında, suhtelerle uğraşmaktan ziyade soygunla ve halkın sırtından geçinmekle meşgul olduklarını tahmin etmek zor değildir. Şu halde, her iki âsinin de, esas itibarıyla, 1598 yazında binlerce sekbanlarını halkın üzerine musallat etmeleri ve kendilerinin de cebri para toplamaları üzerine haklarında pek çok şikâyetlerin olduğunu ve fakat hükümet merkezinin bunları Anadolu'nun her tarafından ümerânın sekbanları hakkında gelen şikâyetlere benzeterek aldırış etmediğini kabul etmek lâzımdır. 1598 son baharı ile 1599 yaz ayları arasında Hüseyin Paşa ve Karayazıcı'nın şahsiyetleri etrafında çok mühim hâdiselerin cereyan etmiş olması zarurîdir. Çünkü bu son yılın temmuzunda, Mehmet Paşa Konya ve Maraş istikametinde hareket ettiği zaman, bütün Anadolu yarımadasının, çoğu altı-bölük halkı olan başlıca Celâlî şefleri tamamiyle bu iki âsinin etrafında toplanmış bulunuyorlardı. Abdülkadir Efendi bunların ne kadar uzaklardan geldiklerini ifade için, "Yemen ve Hint'ten firar eden" eşkiyalarm cem olduğunu söylüyor².

Hülâsa, Celâlî olmuş binlerce âsi maiyyet memurlarını bu kadar uzak mesafelerden hareketle bir şahsın etrafında toplanmaya zorlayan sebepleri bu gün bilemiyoruz³.

Burada kaydı lâzım gelen başka mühim bir nokta, "Celâlî Fetreti" içinde eski Habeş Beylerbeyisi Hüseyin Paşanın isyanı hakkında mevcut bilgilerin pek mâkul olmadığıdır. Evvelâ ayaklanan Karayazıcı mıdır, yoksa bu beylerbeyi midir, katiyetle bilinmiyor. Fakat akla uygun olan Hüseyin Paşanın, bir beylerbeyi sıfatı ile, sekbanların başında olarak harekete geçmiş olmasının hükümet merkezinde fazla telâşa sebep olmuş bulunduğudur. Buna mukabil, Karayazıcı bir maiyyet memuru olması dolayısıyla, hareketi merkezin dikkatini çekmiyordu. Çünkü, yukarıda da söylediğimiz gibi, epey zamandanberi, Anadolu'nun her tarafında Kara-

¹ Selânikî, Nuruosmaniye yazması, No. 3133, yaprak 332

² Abdülkadir, aynı eser, yaprak. 73.

³ Anadolu'nun her tarafından pek çok kimselerin Yazıcı'ya iltihak ettiklerine âit sicillerde pek çok kayıtlar vardır: meselâ Ankara Etnografya Müzesi, Ankara sicilleri No. 8, s. 200, 303; Bursa Müzesi, Bursa sicilleri No. B 136-351, yaprak 108.

yazıcı ayarında pek çok maiyyet memurları hareket halinde bulunuyorlardı ve hükümet bunların yaptıklarını mutad bir yolsuzluk olarak telâkki etmekte idi.

Diğer taraftan, Hüseyin Paşanın isyanı Celâli mücadelesinin geleneklerine de uymuyordu. O vakte kadar bir beylerbeyisinin Celâli olduğu görülmemişti. Görünüşe bakılırsa, ne celâlîler ve ne de hükümet bu âsi paşanın hareketini Celâlîlik içersinde görememişler, âdeta yadırgamalıdır. Onun içindir ki, bir beylerbeyi olmasına rağmen, Karaman'da açtığı isyan bayrağına hiç bir taraftan sekban bölüğü katılmadı. Âsi yalnız kendi kapısı halkı ile Karaman'da hayli paralar topladıktan sonra, "Celâli serdârı" vezir Mehmed Paşanın İstanbul'dan hareketi üzerine, Karayazıcı'ya sığınmak mecburiyetinde kaldı. Dediğimiz gibi, Celâlîler onu kendilerinden saymadıkları için, Yazıcı Urfa kalesinde sıkıştığı zaman, kendisini hükümete teslim ederek mukabilinde sancak beyliği aldı ve Yazıcı'yı bu hareketinden dolayı muaheze eden de olmadı¹.

Hüseyin paşa İstanbul'da idam olunduğunda; cesedinin deveye gerilerek gezdirilmesi ve hakaret olunması ne mânaya alınmalıdır?.

Bizce bunda derin siyasî sebepler aramaya lüzum yoktur. Bu hareket sadece eskidenberi "padişahın ekmeği ile perverde olmuş" her enderundan yetişme "hain-i devlete" tatbik edilen bir cezadır ve şüphesiz gayesi de padişahın kullarına bir ibret göstermekten ibaret olmak lâzımdır.

Hulâsa, Karayazıcı'nın ortaya çıkışı 1598 yazındadır ve kendisi, bütün Celâlî şefleri gibi, mücadelenin kendine has geleneği içinde yetişmiş bir şahsiyetti. 1599'da, etrafına, Celâlî olan en meşhur "sipah zorbaları" toplanmış bulunuyordu, Karayazıcı'nın kendisi de aslen bölük mensubu idi ve ancak bu sayededir ki, o zaman Anadolu'da en itibarlı bir askerî sınıfın mensuplarını etrafında toplayabiliyordu.

9 — CELÂLİLERİN GAYELERİ

Celâlîleri harekete getiren muayyen bir gayeleri var mıdır? yahut, uzun mücadele sıralarında, hiç olmazsa hâdiselerin zoru altında böyle bir şey doğmuş mudur?

İslâm ansiklopedisine "Karayazıcı" maddesini yazmış olan Kramers âsîlerin Şîî tarikatının tesiri altında hareket etmiş olmak ihtimallerini ileri sürüyor. Bunun için de iki delile dayanmaktadır: Bunun birisi Babin-ger'in Kanunî devrindeki isyanlara âit tetkikidir ki, yazar, Karayazıcı isyanının dahi evvelce zaman zaman alevlendikleri görülen tarikat ayaklanmalarından birisi olmasını akla yakın buluyor. Diğer delili de Karayazıcı ve biraderi Deli Hasan'a kethüdalık yapan bir şahsın "Şahverdi" adı ile anılmakta olmasıdır².

¹ Selânikî, Hüseyin Paşanın Urfa'da Karayazıcı'ya vezirâzam olduğunu, Mehmed Paşanın adamlarının gelip söylediklerini kaydediyor: aynı eser, yaprak. 340

² Encyclopedie de l'İslâm, Karayazıcı maddesine bak.

Kramers'ın hataya düştüğü aşikârdır. Çünkü, yalnız bir şahıs ismi-ne dayanarak böyle bir hüküm verilemez. Esasen Şahverdi adını taşıyan kimselere o zaman Sünnî halk arasında da raslanmakta idi. Hele müellifin bahsettiği kethüda Şahverdi'nin isyandan vazgeçerek, arkadaşlarına da delâlet etmek suretiyle, yeniden devlet hizmetine girdiği, müteferrikalık ile enderunda ve sadrâzam dairelerinde nüfuzlu bir şahsiyet kazandığı düşünülürse, böyel bir istidlalin yanlışlığı daha çok anlaşılır. Vakaları iyi tanıdıktan sonra, Celâli isyanlarının tarikatla ilgileri hiç hatıra gelmez. Meselâ, Prof. Cavid Baysun islâm Ansiklopedisine yazdığı I. Ahmed maddesinde Celâlî isyanları meselesine kısaca dokunmuş, fakat bu hâdiselerde dinî tesirlerin olabileceğini düşünmemiştir; uzun harblerin yarattığı gayri memnunlarla, bu sırada çok fazla türemiş olan sekbanların bu meselede birinci âmil olduklarını söylüyor *. Profösürün bu görüşü tasvir ettiğimiz vekayie de uygundur.

Hüseyin Hüsamettin Celâlîlerde daha geniş gayelerin bulunduğunu tasavvur ediyor; sosyal bünyede dönmeler ve devşirmeler girdiğindenberi türklerin buna karşı mücadeleye girmiş olduklarını söyleyen müellif, Yıldırım Bayezit'ten sonra sarayda, hükümet idaresinde ve halk arasında meydana gelen krizleri ve ayaklanmaları milliyetçi bir ruhun harekete getirdiğini ifade etmekte ve büyük Celâlî Fetretini de çok eski olan bu mücadelenin bir devamı saymaktadır. Karayazıcı'nın başbuğluğunda toplanan Celâlîler, padişaha, türklerin de enderuna alınmalarını ve yüksek mansıblara tâyin olunmalarını kabul ettirmek istiyorlardı, fakat Karayazıcı ve onun gibi ileri gelen bazı şefler kuvvet kazandıkça kendilerine "şah", "sultan" unvanlarını vererek istiklâl sevdasına düştüler. Bu hususta Hüseyin Hüsamettin şöyle diyor: "Şayan-ı dikkattir ki zamanı fetrette erbab-ı ihtilâlden bazılarının ilân-ı istiklâl ederek namlarına sikke darp ettirdikleri ele geçen fermanlarda, ahkâm defterlerinde mezkûr olduğu halde, erbab-ı ihtilâlın kendi namlarına hutbe okuttukları meskûttur" ². Bu son sözülle, Amasya tarihi müellifi bazı Celâlî şeflerinin esas gayeden saparak devletten ayrılma (separatiste) temayülü göstermeye başladıklarını anlatıyor.

Ne Osmanlı devlet teşkilâtını ve ne de İslâm-Türk sosyetesinin hususiyetlerini asla bilmeyen Rus yazarı A. S. Tveritnova'nın bu husustaki görüşleri Hüseyin Hüsamettin'inkine nazaran tamamiyle antitez mahiyetindedir. Esasen, bu yazar Hüseyin Hüsamettin'in eserini, esaslı kaynaklara, şer'îye sicillerine ve arşiv malzemelerine dayanmak suretiyle hazırlamış olmasını gözde tutarak, âsilerin gayeleri hakkında Amasya tarihindeki fikirlere çok ciddî bir önem veriyor. Fakat kendisi bunu ilmî bir surette çürütecek yerde bir takım tevillerle ters çeviriyor.

¹ Cavid Baysun. İslâm Ansiklopedisi, I. Ahmed maddesi.

² Hüseyin Hüsamettin, aynı eser, c. 3, s. 342, 347, 355

Bu suretle, Rus yazarı da Celâli isyanlarının bir gayenin elde edilmesi için hazırlanmış olduğunu kabul ediyor; fakat bunları kendi materyalist görüşlerine uydurmaya çalışıyor. Türk tarihçileri gibi, o da, isyanı, tamamiyle tımar erbabının çıkardığını ve ayaklanmaların Eğri seferi firarileri Anadolu'ya geçtikten sonra başladığını doğru olarak kabul etmiştir. Yukarıda tetkik etmiş bulunduğumuz vakaların cereyan tarzını, olduğundan başka türlü bilen ve Osmanlı tımar rejimini Avrupa feodalitesinin bir aynı sanan A. s. Tveritnova bu iki esas üzerinde durmakta ve Avrupa feodal rejimden kapitalist merkezîyetçi rejime geçerken, garp cemiyetlerinin sosyal bünyelerinde görülen krizin izahına âit klişe fikirleri bir formül halinde Osmanlı-Türk sosyal bünyesine "mahsus Celâli isyanlarına da tatbik etmektedir. İfadesine göre, Osmanlı orta ve küçük feodallerinin arazileri büyük feodaller ve saray bürokrasisi tarafından zabtolunuyordu. Murabahacı büyük ticaret sermayesi de bunların fakir düşmelerine sebep olmuştu. Tımar sahiplerinin isyan etmelerindeki hakikî sebep bu idi. Karayazıcı'nın bayrağı altında birleşmiş olan "âsiler karargâhı"nı iki mühim unsur teşkil etmiş bulunmakta idi. Bunların birisi isyana şeflik eden feodaller zümresidir. İkinci zümreyi vergilerin ağırlığı altında ezilen köylüler teşkil ediyorlardı. Bu sonuncular büyük bir ekseriyet halinde idiler. Böylece hâdise esasında bir köylü isyanı iken, şeflerin feodaller olması yüzünden gaye bunların dar sınıf menfaatleri çerçevesinde kaldı ve hattâ, feodaller, köylülerin hareketlerinden endişeye düşerek, onları terk ile hükümetle barıştılar ¹.

Rus müellifi bunları anlatmakla Hüseyin Hüsamet'in "mühtedilere karşı millî ayaklanma" şeklinde ifade edilebilen tezini reddetmek istiyor. Amasya tarihinde verilen bilgilerin, hazırlanma tarzlarındaki ciddiyet itibariyle, doğru olduklarına inanıyor; ancak, bu eser "burjuva milliyetçi inkılâp sırasında" yazıldığından dolayı görüşü muayyen maksada dayanmaktadır" diyor ².

Adları geçen Türk ve Rus müelliflerinin birbirlerine zıd tezlerinin tarihî realiteye uygunsuzluğunu burada tekrar izah edecek değiliz. Çünkü yukarıda tetkik ettiğimiz meselelerde Celâlî mücadelesinin sebepleri, bu isyanı çıkaranların sosyal ve ekonomik durumları, vakaların cereyan tarzları vesikalarla anlatılmıştır. Burada araştıracağımız noktalar "Celâlî Fetretî" devrinde türeyen Celâlî şeflerinin bazı gayeler beslemiş olup olmadıklarını, bilhassa Anadolu'yu Osmanlı İmparatorluğundan ayırmayı düşünüp düşünmediklerini tesbit etmek olacaktır.

Hemen bütün müellifler bâzı celâlî şeflerinin Anadolu'da müstakil bir devlet kurma iddiasına kalktıklarını kabul ediyorlar. Çünkü, vekayinâmelerde bu hükmü verdirecek kayıtlar mevcuttur. Şimdi, biz, evvelâ bu kayıtların bir hakikati ifade edip etmediklerini araştıralım:

¹ Adı geçen rusca eser, s. 12, 13, 52

² Aynı eser s. 12, 13

En kıymetli menbalardan sayılan Selânikî, Karayazıcı'nın şahlığını ilân ettiğine dair kendisi katî bir şey yazmıyor, "Celâli serdarı" vezir Mehmet Paşanın, Yazıcı'yı Urfa kalesinde kuşattığı sırada İstanbul'a yolladığı adamların söylediklerini kaydediyor. Bunların ifadesine göre, Karayazıcı Urfa'yı zabtetmiş ve padişahlık iddiasına başlamış, Hüseyin Paşa da vezirazamı olmuş, "Halim Şah, muzaffer bâd" imzasiyle tuğra çekiyormuş, "kadılar nasb ve asaleten asker yaşayıp", yanma "mügalikeden (?) vafir kuzzat cemolmuş ¹. Aynı adamlar, âsînin saray ve yeniçeri teşkilâtı kurduğunu, "etraf ve eknafa nişanile ahkâm gönderip" hükümdar gibi hareket ettiğini söylemişler ve ayrıca nişanlı hükümlerin getirip" göstermişler.

Mustafa Selânikî, bir sayfa sonra, aynı meseleyi bir daha kaydetmektedir. Burada Mehmet Paşadan sadece haber geldiğini, Yazıcı'nın Urfa kalesini zabtetmiş olduğunu söyledikten sonra "Karayazıcı'nın "Halim Şah nutk-ı tâbân" tuğrası çektiği, "şâhân-ı pîşîn neslindenim" diye iddia ettiği, tuğrakeşi de İstanbul'da Divan'da kâtip iken ihaneti görülmesi üzerine eli kesilerek taş gemisine konan ve oradan kurtularak Karayazıcı'ya varan Siyret Çavuş adında birisi olduğu yolunda avam ve havas arasında dedikodular dolaştığını ve bunlara benzer "türrehat ve hezeyan" naklelediklerini söylüyor ².

Kâtip Çelebi de, Karayazıcı'ya âit olduğunu söylediği Rebi-ül'evvel 1009 (Eylül 1600) tarihli bir "hükümü hümayunu" aynen kaydetmektedir³; bunun nerden alınmış olduğu malûm değil.

Şüphesiz müellifler bunları umumiyetle doğru olarak kabul ediyorlar ve Celâlîlerin Anadolu'da müstakil bir devlet kurmayı akıllarından geçirdiklerini de burdan çıkarıyorlar. Biz bu fikri peşin olarak kabul etmeden evvel, Karayazıcı'nın hakikaten böyle fermanlar neşredip etmediği ve ettiyse bunun ne dereceye kadar Celâlîlerin hislerini ifade edebildiği meseleleri üzerinde duracağız.

Bir defa, "Karayazıcı fermanının" Celâlî Fetretinin cereyan tarzı ve Celâlîler arasında mevcut gelenek içinde pek garip görüldüğünü hissetmemeye imkân yoktur. Akla daha yakın olan cihet, bunun Celâlîlerin muhalifleri tarafından ve gayenin de sarayı Celâlîler ve onları teşvik edenler aleyhine katî, kararlar vermeğe sevk etmek olduğudur. Çünkü tarihî gelişmeleri itibarıyla, Celâlî ayaklanmalarında ne devleti ve ne de hanedanı endişeye düşürecek bir taraf yoktu. Celâlîleri bahane ederek sefere gitmek istemeyen askerlere ve ümeraya yazılan fermanlarda bu kanaat daima ifade olunmuştur⁴.

İktisadî ve içtimaî nizama karşı büyük bir tehlike teşkil eden sekban kitlelerinin ve bölükbaşlarının herhangi siyasî bir gayeleri olmadığı bütün

¹ Selânikî, aynı yazma, yaprak 340

² Selânikî, adı geçen yazma, yaprak 340

³ Fezleke, c. 1, s. 128

⁴ Meselâ, Ankara Etnografya müzesi Ankara sicilleri, No. 6, s. 257.

"Celâli Fetreti" devrinde açık olarak kendisini göstermektedir. Onlar, kendilerine kim fazla ücret ve yağma hissesi verirse onun emrine girmeyi tercih ediyorlardı. Şu halde biz burada asıl Celâli şefleri üzerinde duracağız.

Her şeyden evvel söylemek lâzımdır ki, en büyüğünden en küçüğüne kadar bütün celâli şefleri, yani isyanın idareci zümresi resmen pâdişâhın kendilerine verdiği sıfatları taşıyorlardı. İçlerinde ümerâ sınıfına mensup olanlar bulunmamakla beraber, sipah oğlanları ve çoğunun menşei gene altı-bölük olan zaimler, çavuşlar ekseriyeti teşkil ediyorlardı. Bütün bunlar, devriye bölükleriyle beraber isyan ettikleri zaman, hemen hepsinin de fiilî vazifeleri ümerânın maiyyet memurluğu idi. Hele mensup oldukları milliyetler ve tabi oldukları gelenekler itibariyle düşünüldüğü takdirde, Celâli şefleri grubunun tamamıyla İstanbul Enderun mektebinin Anadolu'da bir devamı olduğu görülür. İran ve Avusturya harplerinin son yıllarında Anadolu halkından pek çok insan "bölüğe girdiğinden" dolayı, bunların ekseriyeti Türk olmakla beraber, bu terkipte, enderunda olduğu gibi, Sırp, Boşnak, Arnavud, Rum, Kürt, hülâsa enderunda bulunan bütün milliyetlerden insanlar vardır. Binaenaleyh, padişâhın resmî memuriyetini taşıyan ve onun enderun mektebinin bütün ananelerine ve hususiyetlerine sahip olan bir zümrenin Anadolu'da, fırsat elverince istiklâl sevdasına düşme kabiliyeti göstereceklerine, hele müşterek bir fikir etrafında içlerinden bir şahsa katî sadakatle bağlanacaklarına ihtimal verilemez. Esasen, sekbanların geçim zaruretinden doğma soyguncu ruhlarının esiri olan celâlî kitlesi, 1600 sıralarının istediği siyâsi bir teşekkül haline geçivermek için, lüzumlu olan bütün sosyal unsurlara da malik değillerdi. Meselâ şehir ve kasaba muhitleri, her sınıf halkı ile, kendilerine kapalı ve hattâ düşman bulunuyordu. Sekbanlar köylerin müstahsil halkı hakkında bile hiç bir merhamet duymadan her şeylerini mahvediyorlardı.

Bundan başka, etraflarına binlerce levend toplayan Celâli şeflerinin, içinde yaşadıkları cemiyetin siyâsi telâkkilerine ve sosyal geleneklerine kendilerini uydurmak mecburiyetini hissederek hareket ettiklerini vakaların cereyanından anlamak mümkündür. Celâli Fetretinin meydan geldiği devrin sosyetesinde hâkim olan bu gelenek ve telâkkilerin başlıcalarını söyleyebiliriz; meselâ, bu sıralarda, hattâ bütün Celâlîlik devrinde bir veya bir kaç şahsın başlarına sekban toplıyarak herhangi bir harekette bulunabilmeleri ve daha doğrusu bir bölük halinde gezebilmeleri için, mutlaka hükümetten resmî bir sıfatlarının olması icabettiği görülmektedir. Reayadan birisi para veya sahip olduğu şöhret sayesinde bir bölük peyda edip dolaşmazdı. Bu gibiler böyle bir faaliyete geçmek için resmî bir sıfat elde etmek mecburiyetinde kalıyorlardı. Yukarıda anlattığımız üzere, bütün Celâli şeflerinin ya bir sipah oğlanı veya dirlik mensubu, zaim, çavuş, yahut hiç olmazsa, bölükbaşı, yiğitbaşı olmalarının sebebi bu sosyal telâkkinin icabına uymak zaruretidir. Celâlî şefi olanların böyle resmî bir sıfat yanında uymaya mecbur oldukları diğer mühim bir siyâsi telâkki

de şudur: bölük ile dolaşmaya vesile ettikleri işe salâhiyetleri olabilmesi için ellerinde bir "emr-i şerif" yahut "hükm-i hümayun" bulunması lâzımdı. Celâlîlik bu iki sosyal ve siyasî telâkkinin mahkûmu olduğu içindir ki, devlet, Anadolu'da hiç bir fiilî nüfuzu kalmadığı zamanda bile siyasî bir endişe duymamış ve açılan harplere ara vermeden devam etmiştir.

Ne resmî bir sıfatı ve ne de elinde bir "hükm-i hümayunu" olmadan ayaklananlar yok değildi. Fakat bunlar bir akis bırakmıyacak derecede az ve silik olduğu gibi, vekayinameler bunlara da Celâlî adını verseler bile, devlet hiç bir zaman bu gibi şahıslarla barışmayı ve âsî şefe mansib vermeyi kabul etmemiş, bunlara mutlaka siyasî isyan gözüyle bakmış, bu suretle bizim yukarıda tarifini yaptığımız Celâlîlerle bunları birbirinden ayrı olarak telâkki etmiştir ¹

Bütün bunlardan başka, Karayazıcı'nın kendisini bir hükümdar yerine koyarak fermanlar neşrettiğine ve bir takım adamlara mansıblar verdiği dair ileri sürülen iddiaların ve gösterilen vesikaların esassızlığını düşündürecek daha reel tarihî deliller de yok değildir. Bunlardan birisi şudur: Karayazıcı hakkında mahkeme sicillerinde, ahkâm ve mühimme defterlerinde görülen pek çok vesikaların hiç birisinde bu âsinin hükümdar sıfatıyla hareket ettiğine dair en küçük bir işaretin dahi bulunduğu gözümüze çarpmamıştır. Mansıblar verdiği dair de en ufak bir misaline rastlayamadık. Bu meşhur Celâlî'ye soygunlarında yardım eden ümerâ ve kadılar az değildir. Fakat bunların hepsinin hükümet merkezinin tâyin ettiği kimseler olduklarını katiyetle biliyoruz. Bir kadı hakkında da şikâyet olunurken, "Karayazıcı'nın mektubu ile kadı oldu" sözü geçiyor ki, bu kayıt âsinin kendi başına hareket etmediğine delildir, Çünkü, devrin yazı dilinde metktup "ümerânın ve kadıların bir kimseyi bir vazifeye tâyin ettirmek için merkeze yolladıkları arz manasına kullanılmakta idi ².

Karayazıcı Canik taraflarına sığındıktan sonra, Anadolu'nun dört tarafına, evlerine dönen sekban, bölükbaşı veya Celâlî şeflerinden bazılarının hasımları tarafından yakalanarak mahkemelere teslim edildikleri görülmektedir. Bunların aldıkları yağma eşyalarını elde etmek üzere evlerinde araştırmalar yapılıyordu. Meselâ, Karayazıcı ile soygunlara iştirak eden ve Sivas beylerbeyisinin devriye bölükleriyle de hayli faaliyette bulunan Abdüsselâm Çavuş adında birisi, Karayazıcı'nın son defa Hasan Paşaya mağlûp olması üzerine kaçarak Haymana taraflarına gelmiş ve on arkadaşı ile yakalanarak Ankara mahkemesine getirilmişti. Burada bunların eşyaları arasında yapılan araştırmada "Karayazıcı mührü ile mahtum ve tevabii imzası ile mümzi nice tezâkir-i müteaddide" çıkmıştı ³.

¹ Bu şekilde siyasî gaye ile isyan edenlerin hemen her zaman tarikat mensupları olduğu görülmektedir.

² Başbakanlık arşivi, Divan kayıt defteri, No. 133, yaprak 104-N0. 146, yaprak . 73.

³ Osmanlı tahrir usulünde böyle müteaddid imzalı tezkere yazma geleneği Altı-Bölük ağalarda görülmektedir. Meselâ, sancaklardaki Altı-Bölük halkına ait bir husus için kadiya veya kethudâyerine mektup yazmak lâzım gelince, Altı-Bölüğün altı ağası da mza ediyor.

Suçlu, Yazıcı Çorum'da iken köyüne salınan parayı götürüp ancak iki gün kaldığını ifade ile, soygunlara iştirak ettiğini inkâr ettiği halde, tezkerelerin kendisine âit olduğunu saklamadı¹. Daha buna benzer bir çok kayıtların gösterdiği gibi, Karayazıcı, ferman neşretmiş değil, mektup ve tezkereler yazmıştır ki, bunlar onun hükümdar olarak hareket etmiş olması ile telif olunamaz.

Siciller ve arşiv vesikaları üzerinde esaslı olarak meşgul olmuş bulunan Hüseyin Hüsamet'in ise Karayazıcı'nın ve Amasya tarihi ile ilgisi olan diğer mühim bazı Celâli şeflerinin ferman neşrettiklerine ve hattâ para bastırdıklarına ait bir çok kayıtlara rastlandığını iddia ediyor. Fakat bize bu hususta verdiği vesika numuneleri katiben iddiasını ispat eder mâhiyette değildir².

Bilâkis müellifin bu türlü vesikaları doğru olarak kıymetlendiremediği anlaşılmaktadır. Yukarıda dediğimiz gibi, resmî bir sıfatla ve ellerinde bir fermanla faaliyette bulunmak mecburiyetinde olan âsiler, istedikleri zaman böyle bir fermanı elde edemediklerinden dolayı, padişahın tuğrasını taklit ile sahte fermanlar tertip ederlerdi. Adamları veya kendileri bunlarla dolaşıyorlar ve gittikleri yerlerde kadılara bunları gösteriyorlardı. Bu, "müzevvir fermanları" her zaman kendileri uyduramazlar, çok vakit de, para mukabilinde, İstanbul'da "divan kâtiplerinden birisinden temin ederlerdi" ihtimal, Hüseyin Hüsamet'in vesikalarda geçen bu "müzevvir ferman" ve "sahte tuğra çekmek" tâbirlerini âsilerin hükümdarlık iddiası ile ferman neşretmiş oldukları mânasına anlamıştır.

Bu, "müzevvir ferman" ve "sahte tuğra çekmek" işinin İstanbul'da ne kadar ileri götürüldüğünü Selânikî acı bir ifade ile kaydetmektedir: "devlet ve saltanat hainleri nice vacib-i salb taife ile hemdâstan olup dürlü müzevvir ahkâm yazıp kimi divan canibinden ve nicesi maliye tarafından defterdarlar ve nişancılar tuğralar çekip memâlik-i islâmiyede istedikleri gibi reaya-yı memlekete müstevli olup" halkı mütemadiyen işkence ve zulümlerle soyduklarını söylüyor³.

Osmanlı devletinin akçe kestirme usûlünden bahsederken, Anadolu'nun ve Rumeli'nin mühim merkezlerinde "Darphanei Ârhire"lerin mevcut olduğunu, ellerinde gümüş külçesi olanların buralarda bu külçeleri akçeye tahvil ettirebildiklerini söylemiştik. Darphanelere nezaret eden kadı, bey ve defterdarlar, bazen hileli akçe kestirmek suretiyle menfaat temin ediyorlardı. Hüseyin Hüsamet'in, bu hâdiseler hakkında çıkan bir fermanı görerek yanılmış olduğu muhakkaktır.

Şu izahlarımızla Celâli şeflerinin Anadolu'yu imparatorlukta ayırarak isteyen bir gaye güttükleri hakkındaki fikirlerin mümkün olamayacağını anlatmış oluyoruz.

¹ Ankara Etnografya Müzesi, Ankara sicilleri, No. 8, s. 200.

² Hüseyin Hüsamet'in, aynı eser, C. III, S. 363.

³ Selânikî, aynı yazma, yaprak 343.

Devlete bir kasıtları olmayan ve padişahın şahsiyetini de çiğnemeye cesaret edemeyen Celâli şeflerinin bu iki mefhum dışında aceba bir gayeleri yok mu idi?

Uzun Celâli mücadelesi sırasında, âsiler padişahı hep mansıb istediklerine göre, gayelerinin de netice itibarıyla bu olduğu kabul olunabilir. İstanbul enderununda nasıl enderun halkı arasında hâkim olan gaye padişahı daha yüksek bir mansıb almayı düşünmekten ibaret ise, Celâli şefleri için de aynı halin mevcut olduğunda hiç şüphe yoktur. Birinci derecede şefler beylerbeyliği, hattâ vezirlik isteğinde bulunuyorlardı, diğer daha aşağı kademede olanlar için, ehemmiyetlerine göre, sancak beyliği, müteferrikalık ve bölüğe geçmek kâfi geliyordu. Celâlüler için böyle bir durumun hasıl olması, bir az da, bunların gasbolunan haklarını İstanbul enderun mensuplarından kurtarmaları manasındadır. Çünkü kapıkulu ve maiyyet memuru olarak Anadolu'da vazifede bulunanlar itaat içinde kaldıkları müddetçe, tabîi olarak, mansıplar İstanbul'da vazife gören, sarayla ve divanla doğrudan doğruya temasta olan enderunlulara ve kapıkullarına tevcih olunuyordu.

Celâli Fetretî devrinde, sabık Habeş beylerbeyisi Hüseyin Paşadan başlayarak, bazı beylerbeyleri Celâli olmuşlar, fakat hükümet merkezi bunlara vezirlik ve sadrazamlık gibi mansıplar teklif etmeyi aklından geçirmemiştir. Bu halin ancak Abaza Mehmed Paşa isyanından itibaren düşünölmeye başladığını ileride göreceğiz. Binaenaleyh, bu sırada isyan eden beylerbeyleri yok edilmişlerdir.

Celâli mücadelesinin başlıca unsuru olan levendlere, resmî adlarıyla sekbanlara gelince: bunlar içinde katî olarak müşahede olunan bir ruh, sekbanlık şuurunun mevcudiyeti idi. Bu büyük kitlenin aralarında zümre şuurunun mevcut olması dolayısıyledir ki, Celâlî isyanları tam bir sekban ayaklanması şeklinde devam etmiştir. Bu sekbanlık dâvası, hükümetin Celâlîlere karşı güttüğü siyasette olsun, • âsilerin birbirleriyle münasebetlerinde olsun, büyük rol oynamıştır. Bunun'haricinde, sekbanlar da herhangi bir müşterek gayenin varlığına delâlet eden emareler yoktur. Yalnız, Celâlî şefi hükümetten mansıb aldığı zaman, ileri gelen bölükbaşlarının ve bazı sekbanların da müteferrikalık, çavuşluk almayı ve bölüğe geçmeyi ümit etmeleri tabiidir.

Görölüyor ki, Celâlî isyanları, kadronun yüzde doksan beşi levend olması itibarıyla, tam bir köylü isyanı olduğu halde, gaye cihetinden düşünölmünce, bu harekete asla sosyal bir köylü hareketi denemez, Adalet fermanlarına göre meydana gelen köylü hareketleri gelişmiş olsaydı, ancak o zaman, XVI. asır Almanya'sında göröldüğü gibi; tam bir köylü isyanı çıkmış olacaktı. Bu bakımdan Rus müellifinin, bu hareketleri bir köylü isyanı sayması tamamiyle hatalıdır¹.

¹ Adı geçen Rusça eser, s. 64.

5 - KASABALARIN VE ŞEHİRLERİN FETRET DEVRİNE GİRİŞİ

Sırasında da izah ettiğimiz gibi, Celâli Fetreti, esas itibariyle, köy iktisadiyatının geçirmekte olduğu müthiş bir krizin ortaya çıkardığı yüz binlerce ve belki de milyonu aşan "levendâtm" (köyü terk eden boş insanların) eseri olduğu tarihî bir hakikat olarak karşımıza çıkıyor¹. Fiilî vakalar itibariyle XVI. asrın ortalarından başladığını gördüğümüz Celâlî mücadelesinin 1598 sıralarına kadar köy muhitlerinde cereyan ettiği gerek evvelki yıllara âit tedkikimizde ve gerek burada tesbit ettiğimiz hâdiselerle anlaşılabilir oluyor. Bu vaziyete göre, Karayazıcı'nın ortaya çıkışına kadar olan Celâlî ayaklanmaları şehir ve kasabalar ahalisinden köyle ancak iktisadî ilgisi olan bir zümreyi alâkalandırıyordu. Bunlar da, köy vakıflarından faydalananlar, arazi ve çiftlik sahipleri (bilhassa ulemâ sınıfı) idiler. Tamamiyle köylerde gezen ve henüz şehirlerin semtine uğramayan Celâlîler ve ümeranın devriye bölükleri hakkında "ulemâ ve sülehâ ve ayan ve eşrafın mütemadiyen İstanbul'a mahzarlar yağdırmalarının en mühim sebebi bunların köyde büyük menfaatlerinin tecavüze uğraması idi. Fakat 1598 den itibaren şehirler ve kasabalar için vaziyet değişiyordu; daha büyük gruplar haline gelen Celâlîler buraları da basmaya hazırlanmakta idiler. Çünkü, artık bu sıralarda, her şeye rağmen köylerinde oturan halk, sekbanlara ve onların hayvanlarına "yem ve yemek'den fazla bir şey veremiyordu.

Mevzuumuz bakımından, köy ile şehir arasındaki bazı farklara işaret etmeden, yukarıda söylediğimiz durum kolay anlaşılabilir. Onun için bizce malûm bazı hususiyetleri kaydedeceğiz. Bu suretle köylülerin hemen toptan Celâlî olarak sosyal ve ekonomik bünyeyi tahrip cihetlerine gitmelerini, buna mukabil kasabalar ve şehirler halkının kaleler ve palankalarda kapanmak suretiyle buna mani olmaya çalışmalarını daha iyi anlamiş olacağız.

XVI. asır Anadolu'sunda, köy ile şehiri karşılaştırarak ekonomik, sosyal ve idarî ayrılıkları gösterelim: ekonomik bakımdan, şehir halkının yaşayış tarzı, işi ve hükümet karşısındaki mükellefiyetleri köylülere göre çok daha iyi idi. Kadı, müderris, müezzin, hatîp vesair kuvvetli bir ulema sınıfı hükümetten veya vakıflardan "vazife" (ulufe) alıyorlardı; işlerinin hafif olması yüzünden, bunlardan pek çokları köylerde arazi işlettiklerinden başka, oturdukları şehirlerde ve kasabalarda emlakleri de vardı. Her türlü vergiden muaf idiler. Han, hamam, dükkân ev, bağ ve bahçe gibi şehirlere mahsus kıymetli emlak sahibi olan "ayan ve eşraf" da ulemânın yanında gene çok müreffeh bir sınıf olarak yer almışlardı. Henüz Avrupa sanayiinin tesirlerini hissetmeyen esnaf ve tüccarın kazançları asla eksilmemişti; hattâ sırasında söylediğimiz gibi, ticaret eşyasının fiyatları çok yüksel-

¹ Bitmez tükenmez celâlî isyanlarının tamamiyle sekbanların eseri olduğunun ilk defa ifade eden Netayic-ül'vukuat müellifidir; Bak. C. II, S. 24.

miş olduğundan, fazla bile kazanıyorlardı. Korporasyon (esnaf teşkilâtı) dolayısıyla rekabetten de zarar görmeyen bu sınıfın mükellef olduğu en mühim vergi, "ordu-yı hümâyûn için orducu" çıkarmaktan ibaretti. Bu sıralarda bütün Anadolu şehirleri yarı müstahsil bir karaktere sahip olduklarından halk pek çok yiyecek ihtiyaçlarını kendileri istihsal ediyorlardı.

Bütün şehir halkının (emlâk sahibi olmak şartıyla) devlete ödedikleri en mühim vergi tekâlîf-i divâniye (avarız akçası) idi. Tekâlîf-i örfiye pazarlara çıkan maddelerden ve sanayi eşyasından almıyordu ki, bu türlü vergilerin tahsili "mukataa" adı ile ayrı bir tahsil usulüne tabi idi. Büyük bir yolsuzluğa sebep olan "tekâlîfi şer'iyenin" türlü şekilleri de şehirde yoktu. Hülâsa şehir ahali henüz iktisadî darlığı hissetmediklerinden maada, devlete de köylüler kadar fazla vergi vermiyorlardı. Hele vergi tahsilindeki sadelik şehir halkının çok lehine idi.

Sosyal bakımdan: şehirler ve kasabalar daha kalabalık nüfusun toplandığı yerler olduğundan başka, muhtelif içtimaî sınıflar da yan yana bulunuyorlardı, insanlar birbirleriyle münasebetlerinde daha bilgili ve müsait şartlar içinde idiler. Bilhassa ulemâ sınıfının karşısında içtimaî muvazeneyi bozacak mütegalibe bir zümrenin türemesi imkânları azdı. Halk meşgul oldukları işleri ve içtimaî durumları bakımından bir takım sınıflara ayrılmışlardı ki, her sınıfın kendisini koruyacak bazı teşkilâtı ve imtiyazları vardı. İdarî ve iktisadî tazyiklere karşı şehir halkının kendilerini daha kolay korumalarına bu hususiyetleri çok yardım ediyordu.

İdarî bakımdan: Kasabaların ve şehirlerin baş otoritesi kadılar idi. Mahkemeler ümeranın şehir reayası ile olan münasebetlerini tanzim ve onlara vasıta olma vazifelerini tamamiyle yapıyorlardı. Müftü, müderris, mazûl kadı ve mütekait beyler, sancak beyinin subaşısının ve sair adamlarının yolsuzluklarından halkı koruyacak bir durumda idiler. Esasen sancak beyinin yegâne salâhiyeti olan polislik vazifesini şehirlerin ve kasabaların sosyal ve idarî hususiyetleri tamamiyle tahdit etmişti. Çünkü yukarıda mevcudiyetinden bahsettiğimiz içtimaî ve meslekî sınıfların kendi aralarında inzibatî meselelerini hal edecek teşkilâtları vardı. Görülüyor ki, Celâlî isyanının gelişmesine fena hareketleriyle birinci derecede hizmet eden maiyyet memurlarının salâhiyet ve nüfuzları şehirlerde ve kasabalarda çok zayıf idi. Şehrin kendi sosyal ve ekonomik bünyesinde ise içtimaî nizamı bozacak sıkıntılı bir sınıf henüz yoktu; bunun en büyük delili şehir halkı arasından "levendât" ve hattâ "suhtevât" türemediğidir.

Köye gelince: çiftçi reyanın elde ettikleri mahsul ticaret ölçüsünde yükselmemiş olduğu için, akça mütemediyen düştüğü halde, köylülerin kazançları fazla artmamıştı. Umumiyetle toprak hasılatı esasına göre kurulan dirlikleri (tımar, zeamet, has) ellerinde tutanlar, ve hattâ devlet, artmış olan yüksek masraflarını hep köylü reayaya yüklüyorlardı. Köylerden alınan vergiler bir çok nev'e ayrıldığı gibi, dirlikler için ayrı bölgeler halinde taksim olunma ve vergi teşkilâtı da o nisbette çoktu. Dirlik erbabı,

sancak beyleri, kadılar ve bizzat hükümet köyden türlü türlü vergiler toplamakta idiler. Mültezimler, eminler, voyvodalar, subaşılar, nâibler ve sair birer ikişer çeşit vergi toplamaya selâhiyetleri olanlar tarafından vergilerin kanunî haddinden ziyade alınması ve yeni vergiler icadı gibi Celâli isyanı için köyden âdeta levend yaratan dâvalar tamamıyla köyde cereyan ediyordu. Köye uğrayan her "ehl-i örfün maiyyetinde bulunan sekbanlara, vergilerden hariç olarak "sekban akçası" ve "yem ve yemek" diye ödenen ağır mükellefiyetler yalnız köylerde görülmekte idi¹.

Sosyal durum itibariyle de köy şehirle ölçülemez. İşleri ve yaşayış tarzları birbirinin aynı olan üç beş yüz nüfuslu bir köy sosyetesini yalnız müstahsil sınıftan ibaretti. Köylü için hükümet üç kişiden ibaret bulunuyordu. Birisi köyün sipahisi (yani: tımar sahibi), ikincisi sancak beyinin mümessili olan subaşı ve üçüncüsü de kadının mümessili olan nâib idi. Nâib ve subaşı bütün nahiye köylerine baktıklarından dolayı, her köye ancak bir hâdise çıkınca uğrarlardı. Fakat sipahinin seferler haricinde hep köyde oturması lâzımdı, ne idarî ve ne de inzibatî hiç bir salâhiyeti yoktu. Yalnız tımar beratında yazılı olan öşrü ve bazı "resim"leri bir mültezim gibi toplar, başka bir şeye karışamazdı.

Nazarî olarak köy idaresinin şehirdekinden pek farklı olmaması lâzım gelirdi. Kadının anlayışına göre, her şeyi "şer'i şerif" halleder, bey veya adamı, kadının veya naibin hükümlerini yerine getirirdi. Vergilerin "kanun ve deftere muhalif" alınmaması hususunda kadıların sıkı sıkıya nezareti köy idaresinin ana prensipi idi. Fakat realitede bu cari olamıyordu. İki veya üç kişilik maiyyeti ile köye giden kadı, yahut naibi iki üçyüz sekbanla dolaşan bir "ağa (yâni beyin ağası)" yanında hiç kalmıyordu. Onun için köylüler "kanun ve defteri" ileri sürmeğe ve kadıya müracaatı faydasız görmekte ve daha kolayı, vergiyi toplayan şahıs ile pazarlığa girişmekte idiler. Miktarını kanunla tâyin etmek mümkün olmayan cürüm ve cinayet resimleri asayiş memurlarının geniş ölçüde suistimallerine müsait olduğundan, bu gibi gayrî muayyen resimlerin behemehal mahkemenin kararından çıkması prensip idi. Fakat bunların hiç birisine riayet olunmuyordu. Hulâsa iktisadî darlık ve onun bir neticesi olan idarî yolsuzluklar ve seferlerin ağır masrafları hep köy reayasını ezmiş, şehir halkı ise yukarıda anlattığımız sebeplerden dolayı normal durumunu hemen hemen muhafaza etmişti.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, kökünü köyden alan Celâli ayaklanması şekil ve ruh itibariyle katiyen köy içtimaî sefaletinin ifadesi olamamış, köylüler "sekban bölüğü" adını alan yarı resmî bir teşkilât içinde erimişlerdir. Binaenaleyh, 1596 dan 1598 yılına kadar geçen zamanda mütemadiyen köyleri tahrip edenler, köy reayası olarak değil, beylerin sekbanları olarak hareket etmişler ve hattâ adalet fermanlarının verdikleri müsaade ile

¹ Daha sonra şehir halkı da şehre uğrayan veya mühim bir iş için gelen resmî şahsiyetlere "misafir akçası" adı ile büyük masraflar etmeye başlamışlardır.

köyleri müdafaa için kurulan ve bir çok yerlerde ümerâya ve onların bölüklerine karşı toplu halk isyanı mâhiyetini almaya başlayan köylü teşkillerini yok etmişlerdir ¹. Netice itibariyle sekban hareketi bir taraftan köyü "sekban akçası" ödeyemeyecek kadar iktisaden mahvetti; diğer taraftan da, köylüleri kitle halinde "sekban bölüklerine" aldı ².

Artık binleri aşan büyük sekban grupları teşekkül etmişti. Zenginleri kasabalara, şehirlere kaçan ve pek çok fakir halkı da sekban olan köyler bunlara hiç bir şey veremiyorlardı. Bundan sonra kasabaları ve şehirleri basmak bir zaruretti. Şehirlere ve kasabalara hücum edecek kudrette olan ilk büyük sekban topluluğu Karaman vilâyetinde eski beylerbeylerinden Hüseyin Paşanın etrafında toplandı. Bu âsi paşanın bölükbaşları ve maiyyeti memurları sancaklara çıkararak kasabalara saldırdılar. Zenginler kalelere giriyorlardı. Âsiler kaleleri sararak halktan bir çok paralar istiyorlar ve almadan çekilmiyorlardı ³. Bunlardan başka, aynı sahalarda bir çok da "vilâyet muhafazasına memur" kimseler dörder beşer yüz sekbanla dolaşmakta ve halkı para vermeye mecbur etmekte idiler ⁴. Aynı vilâyetin cenup sahalarında ise medrese talebesi levendlerle birleşmişlerdi; kasabalar daima bunların hücumuna uğruyorlardı. Ayrıca, vilâyetin her tarafında beylerbeyinin ve sancak beylerinin ağaları kalabalık bölüklerle dolaşıyorlardı. Kasabalarda veya köylerde en ufak bir mukavemet felâket doğurmakta idi. Zenginlerin evleri ateşe veriliyor, kendileri de öldürülüyorlardı. Fetret devrinin kanlı safhası başlamıştı.

Karaman vilâyetinin hali çok feci idi; bir çok kimseler İstanbula kaçmışlardı. Yukarıda söylediğimiz gibi, nihayet İstanbul'dan Karaman'daki Hüseyin Paşayı ve Urfa taraflarındaki Karayazıcı'yı ele geçirmek üzere vezir Mehmet Paşa serdar olarak yola çıktığında, Karaman celâlîleri Karayazıcı ile birleşmek üzere Güneydoğu Anadolu'ya geçtiler. Adana, Maraş, Halep ve Urfa vilâyetleri tahammül edilmez derecede bir sekban istilâsına uğradılar. Batı Anadolu sahasında dahi pek çok levendler ve ümerâya maiyyet memurluğu yapmakta olan tanınmış "sipah zorbaları" dahi Karayazıcı'ya katılmak üzere şarka hareket etmişlerdi ⁵. Burada şu mühim noktayı kaydetmek lâzımdır ki, Anadolu'nun dört bir tarafında bulunan ağaların ve bölükbaşlarının sanki evvelden hazırlanmış bir ihtilâl hareketinde umumî emir almış gibi, bir şefin emri altına koşup gitmelerinin sebeplerini katiyen bilemiyoruz. Yalnız, Hüseyin Paşanın vezir Mehmet Paşanın hareketi üzerine Yazıcı'ya iltihak ettiği malûmdur.

¹ Doğrudan doğruya reyanın ayaklanmalarına ve ümera adamariyle silâhlı mücadelelere girişmelerine âit bir çok vakalar evvelki devre ait etüdümüzde çıkacak,

² Abdülkadir, adı geçen eserinde köylülerin sekbanlara "şeytan izlâliyle" karıştıklarını söylüyor; başka bir şey yazmıyor. Biz tetkiklerimizde celâlîlerin köylüleri herhangi bir progpaganda ile saflarına aldıklarına dair bir emareye rastlamadık

³ Başbakanlık arşivi, divan kayıt defteri, No. 139 yaprak 6 ve 40 Selânikî, aynı yazma yaprak, 331 ve 332; Etnografya Müzesi, Ankara sicilleri. No. 6, s. 257

⁴ Başbakanlık arşivi, divan kayıt defteri. No. 136, yaprak. 103

⁵ Bursa müzesi, Bursa sicilleri No. B 136-351, yaprak 108.

İleri gelen şefler ve bölükbaşları, sekbanlarıyla şarka gittiklerinde, yerlerinin boş kaldığı, halkın sekban dalgasından kurtulduğu sanılmamalıdır. Gene maiyet memurlarının veya herhangi resmî vazifeli bir şahsın etrafında yeni sekban bölükleri teşekkül ediveriyordu ki, Celâli Fetretinin Anadolu için uzun ve devamlı bir felâket oluşunda bu husus mühim noktadır.

Güneydoğuya toplandıklarını söylediğimiz Celâliler, bu sahada büyük bir korku 'yaratmışlardı. Maraş vilâyetinin tımar erbabı İstanbul'a yolladıkları mahzarlarda 1599 baharı seferine çıkmadıklarını, çünkü, her tarafta Celâlîlerin baş kaldırdığını bildiriyorlardı: vilâyet ihtilâl içinde iken ehl-ü iyâllerini "levendâtın" yağma ve taarruzlarına terk ederek sefere gitmelerinin hiç bir suretle mümkün olamayacağını, ısrar edildiği takdirde dirliklerinden dahi "feragat" edeceklerini açıkça beyan etmişlerdi. Bu münasebetle, Maraş'ta dolaşan grupları sayıyorlardı ki, bunlar üç yüz atlı ile Maymun Davud Oğullan, dört yüz sekban ve atlı ile Köse Sefer ve iki yüz atlı ile Osman Paşa müsellemi Ömer adındaki Celâlîlerdi; isyan üzere olan Hüseyin Paşanın da levendleriyle vilâyete dahil olmuş bulunduğunu haber veriyorlardı ¹

En kuvvetli Celâli Grubu Güneydoğu çevrelerinde toplanmış olmasına rağmen, buralardaki kasabalarda ve şehirlerde henüz hasar yapılmadığını ve Karayazıcı'nın halkın tahammül edeceği salmalar istemekten başka bir şey yapmadığını tahmin ediyoruz. Abdülkadir'ih kaydettikleri de bunu teyit etmektedir ². Diğer taraftan, bu sahaların iskân formasyonunun Anadolu'nun diğer çevrelerinden farklı olması dolayısıyla, Celâli mücadelesine bu halin tesir etmiş olduğu da muhakkaktır; hattâ bütün büyük Celâli seferleri daima burada yapılan karşılaşmalarla sona ermişlerdir ki, bu da aynı vaziyetle alâkalıdır. Fakat bunlara âit bilgimiz yoktur. Aşiretlerin vaziyetine gelince, devriye bölüklerinin bunları dahi soymalarına âit misaller çoktur. Buna rağmen Celâlîlere aşiretlerden yardım olduğuna âit delil yoktur.

Karayazıcı'nın etrafında toplanan büyük sekban kitlesi ilk defa Urfa kalesini zorlamak suretiyle şehirlere hücum başlamış bulunuyordu. Celâlîlerin neden bu şehre hücum ettiğini pek iyi bilemiyoruz: Vekayinâmelerin ifadelerine göre, vezir Mehmed paşanın karşısında duramıyarak Urfa kalesine kapanmak mecburiyetinde kalmışlardı ³. Fakat şimdiye kadar olan tetkiklerimizden anlaşılacağı üzere, "sekban bölüklerinin" mevcudiyeti geniş sahalar dahilinde daima gezmekle mümkün olduğundan, kalede uzun müddet hareketsiz kalamazlardı. Bünyelerine yabancı geldiği anlaşılan Hüseyin Paşayı hükümete teslim ettiler. Mukabilinde Karayazıcı Antep sancağına bey tâyin olundu; arkadaşlarına ve bölükbaşlarına ne

¹ Ankara Etnografya müzesi, Ankara sicilleri, No. 6, s. 257.

² Abdülkadir, aynı yazma, yaprak 73.

³ Kara Çelebi-zade, Ravzatülebrâr s. 489.

gibi hizmetler verildiğini bilmiyoruz. Karayazıcı kaleden çıkarak sancağına gitmekte olduğu esnada, İstanbul'dan âsiyi yakalama emrini alan "serdar" tekrar hücum ederek gene bozguna uğrattı. Bu defa Karayazıcı Sivas taraflarına kaçtı¹. Bir çok Celâlîler esas grupu terk ederek etrafa dağılmak mecburiyetinde kaldılar. Mehmed Paşa da kışı geçirmek üzere Diyarbakır'a çekildi. Gerek Celâlîler ve gerekse serdarların levendleri tamamıyla soygunla yaşıyorlardı. Onun için Maraş ve Urfa havalisinde halkın iktisadî durumu mahvolmuş ve hicrete mecbur kalmışlardı. Gene de mahallî sekban faaliyetleri devam ediyordu².

Sivas (Rum) vilâyetinde Gelâlî Fetreti daha çok kanlı geçmekte idi. Bu sahada bu müthiş hâdiselerin daha 1596 yazında beylerbeyinin ve sancak beylerinin sekbanları ve ağaları tarafından köylere yapılan baskınlarla başladığını yukarıda söylemiştik. Niğde, Kırşehir, Çorum, Amasya tarafları ahaliyi kamilen yerlerinden oynamışlar, kimisi kaleler ve palankalara girerek müdafaaya başlamışlar, kimisi de (şüphesiz ekseriyeti) âsî sekbanlara karışmışlardı. Yalnız Tosya'da, kadı ile de uyuşan Hasan Bey adında birisinin beşyüz kişi öldürdüğü bildiriliyordu³. Sekbanların başında bulunan ağalar umumiyetle altı-bölük halkından olmakla beraber, maiyyetlerinde, yeniçeriler de görülüyordu⁴. Yeşilirmak çevrelerinde ise. "Fetret" pek kanlı olarak devam ediyordu. Amasya, Tokat ve bilhassa Şarkî Karahisar şehirlerinde yağmalar ve mahalleleri ateşe vermeler devam ediyordu. Buralarda suhteler ve altı-bölük halkı çok faal rol oynamakta idiler. Bütün sancak beyleri dairelerine kalabalık sekbanlar toplamışlardı. Şarkî Karahisar kendilerine sancak beyi süsü veren Celâlî şeflerinin ve binlerce sekbanlarının devamlı merkezi idi. Böyle beylerden birisine müsellemi olan altı bölük halkından Muharrem namında meşhur bir sipahi, bölük arkadaşlarının yardımı ile başına büyük sekban kalabalığı toplayarak, sancak beyi adına salmalar toplamaya başlamış ve büyük bir korku yaratmıştı. Bütün paralarını ve servetlerini alabilmek için zenginleri acımadan öldürüyordu. Dağ aralarına sığınan halkın devamlı feryatları üzerine Bursa'ya kaçan âsi orada tanınmış ve adamlarıyla beraber İstanbul'da katlolunmuştu⁵.

Yukarıda Sivas taraflarına geldiğini söylediğimiz Karayazıcı, 1596 danberi bu vilâyeti sekbanlarının ateş içinde bıraktığını söylediğimiz beylerbeyi Mahmud Paşa ile iyi anlaşmıştı ve dolayısı, Paşanın sefere gider-

¹ Nuhbettüttarih ve'lahbâr s. 207 -Selânikî Karayazıcı'mn dürzülere dehalet etmek istediğini yazıyor: Aynı yazma yaprak. 354.

² Bu sırada Şam kulları âdet üzere, Haleb'e vergi tahsiline yardıma geldiklerinde yolsuzluklarından dolayı 17 kişiyi İbrahim paşa astırmış, Bunun üzerine karışıklık çıkmıştı. Selânikî: aynı yazma yp. 333

³ Başvekâlet arşivi-divan kayıt defteri, No. 132, yaprak 130-N0. 141, yaprak 13, No. 143—yaprak 68—No. 133, yaprak 107.

⁴ Başbakanlık arşivi, Divan kayıt, defteri No.,. 132, yaprak 130.

⁵ Bursa müzesi, Bursa sicili No. 136, yaprak 102- Selânikî, aynı yazma, yaprak, 340 ve 341.

ken İstanbul'da yaptığı teşebbüs üzerine, Amasya beyliğine tâyin olundu¹. Dağılan meşhur Celâli şefleri gene Karayazıcı'nın etrafına toplanıyorlardı. Bunların ekseriyeti Anadolu'nun her tarafından gelen altı-bölük "zor-baları" idiler. Bütün Rum vilâyetinde (yani Sivas'ta) Fetret çoktan başlamış olduğu için, Karayazıcı ve arkadaşlarının buralarda görünmeleri sekban kitlelerini bir kaç misline çıkarmaktan başka bir şey yapmış değildi. Yalnız Karayazıcı'nın Celâlîlikte fazla ileri gitmediği, şehirleri ve kasabaları yakıp yıkmaya yerine, buraların halkından müzakere yoluyla toplu paralar almayı tercih ettiği görülmektedir. İsteddiği paraları köy ve şehir ve kasabaların halkı aralarında toplayarak götürüp teslim ediyorlardı. Mesalâ, Tokat kadısının bir arzında verdiği malûmata göre, Karayazıcı Çorum'a tâyin olunduğu sırada, "müfettiş-i emval" Abdülkerim ve defterdar Derviş, kendisine vararak, Tokat'a 50 bin kuruş (resmî rayice göre 4 milyon akça) salma saldırmışlar, Yazıcı'nın ağalarından Murad Ağayı getirerek, bu miktarın iki misli olan yüz bin kuruş toplamışlar ve kendilerine de ayrıca kırk bin kuruş almışlar, bu suretle yüz kırk bin kuruş ödemeye mecbur kalan halk perişan olmuştu. Kadı arzında, "Yazıcı bir şehirden bir akça almış değil iken" bu şahısların tahriki ile bu parayı aldığını söylüyorsa da, bu hakikate uygun değildir. Çünkü binlerce sekbanlara verilen ulufeler ancak bu türlü ağır salmalarla elde edilebilmekte idi². Kâtip Çelebi'ye göre, bu sıralarda mansıbların tevcihinde büyük bir yolsuzluk vardı. Bir sancak beyliği iki üç adama birden veriliyordu. Bunlardan parası olan, sancağı rakiplerinden kurtarabilmek için, gidip Yazıcı'ya bir çok paralar ve mal vererek ondan yardım istiyor ve mansıbına bu suretle oturabiliyordu. Esasen, "kendisinde ref ve nasba kudret gördüğü için" isyan etmişti³.

Bu müellifin fazla mazûl ümeranın meydana geldiği hakkındaki kaydını diğer bir çok tarihî vesikalar da teyit ediyorlar⁴. Ancak bir mansıbın bir kaç kişiye birden tevcih edilmesinden bir takım anlaşmazlıkların meydana geldiği, hele mansıb yüzünden ümerânın arasında çarpışmalar olduğu yolunda herhangi bir hâdiseye rastlamış değiliz. Esasen yeni tevcihlerin çoğu "sefere gitmek" kaydıyla yapıldığından "mansıb erbabının" bir kısmı seferde bulunmakta idi. Hele Celâlîlerin hemen hepsinin maiyyet memuru ve altı-bölük halkından olmaları ve -Hüseyin paşa hariç- Enderrundan yetişmek suretiyle veya sair yollarla normal surette sancakbeyi veya beylerbeyi olanların Celâlîler arasında görünmeleri, "fetret"de mazûllerin rol oynamadıklarına delildir. Devriye bölükleriyle sancaklarını ve vilâyetlerini, Celâlîler gibi, fiilen sekban kitlelerine soyduran ümera

¹ Nuhbetü't-tarih ve'lâhbar, s. 207.

² Başbakanlık arşivi, tbnülemin, Dahiliye, karton 3, No. 645.

³ Kâtip Çelebi, Fezleke, C.I, S. 289.

⁴ Mesalâ: Ankara Etnografya müzesi, Ankara sicilleri, No. 6, s 258

ise mazûl değillerdi ve bunların hemen hiç birisi Celâli sayılmamıştı; fazla ileri gidenler kolaylıkla katlolunabilmekte idiler¹.

Karayazıcı, 1600 martında Çorum sancağına tâyin olduğu zaman dahi şehirlere, kasabalara, hali vakti yerinde zenginler bulunan köylere adamlar yollayarak salma toplamakta devam etmişti. Çünkü o muayyen bir gayeden ziyade, başlarında bulunduğu binlerce sekbanın geçim zaruretlerinin esiri idi. Kendisi için ne bir arazi ve ne de emlak almış değildi. Aşağı yukarı bütün Celâlîlerin yegâne hususiyetleri hiç bir şehir veya kasabanın kalesine bağlanmamak ve bir yerde oturmamaktı. Onlar günde aldıklarını günde sarfediyorlardı. Karayazıcı, diğer bütün ümerâ veya Celâli şefleri gibi, kendisinin de etrafındaki sekban kitlesinin esiri olduğunu anlamış görünmektedir. Onun içindir ki, verilen devlet hizmetlerini kabul ettiği halde, Celâlîlik tavrını bir türlü değiştirememiştir. Bunu çok iyi bilen hükümet Celâlîlerin siyasî bir gaile açacaklarından katiyen korkmuyordu. Karayazıcı'ya karşı tertip ettiği "Celâlî seferleri" sırf halkın feryadından ve Anadolu halkı gözünde "hükûmetsizlik" tesirinin uyanmaması gayesinden ileri geliyordu. Meselâ, Karayazıcı Çorum'da tam bir sancak beyi gibi oturuyordu. Fakat maiyetindeki Celâlî şefleri ve sekbanlar etrafta ve kasabalarda soymadıkları zengin bırakmıyorlardı. İşte bu soygunların neticesi olarak, kopan feryatlar üzerinedir ki, Bağdat valisi Sokullu zade Hasan Paşa yeniden Celâlî seferi için serdar tâyin olundu. Merkezden de eski Halep valisi Hacı İbrahim paşa yollandı. Fakat, serdara iltihak etmeden Kayseri'de Yazıcı'yı mağlûp etmek isteyen bu paşa kendisi bozuldu². Buna rağmen Yazıcı Orta-Anadolu'da daha fazla duramıyordu. Tekrar Elbistan taraflarına geçtiğinde, Hasan Paşa Celâlîleri perişan etmeye muvaffak olunca, Yazıcı da Canik dağlarına kaçtı ve 1601 sonlarında orada telef oldu³. Yazıcı'nın, 1599 da, Sivas'tan başlayarak, iki sene zarfında, Amasya, Çorum, Kayseri, Elbistan, ve nihayet, gene Sivas yoluyla Canik (Samsun) taraflarına geldiği esnada yaptığı geniş bir turla bu sahanın Fetret devrine yaptığı yegâne tesir, buralarda Anadolu'nun diğer çevrelerine nazaran daha fazla sekban yığılmasını mümkün kılmasıdır. Bir de, bu meşhur Celâlinin salmaları halktan anlaşma yoluyla almayı tercih etmesi sebebiyle, zenginleri öldürme gibi sekbanların kanlı hareketlerini önlemiş olduğu görülmektedir. Çünkü diğer bir çok sancak beylerinin veya Celâlî şeflerinin bir kaza yahut sancakta, icabında yüzlerce insan katlettiklerine âit pek çok mahzarlar tertip bulunduğu halde, Yazıcı hakkında bu türlü şikâyetlere rastlanmamıştır. Buraya şunu kaydetmek lâzımdır ki, Karayazıcı herhangi bir mın-

¹ Nesli Oğlu, Kınalı Oğlu, Zülf İkar Paşa, Tekeli Mehmed Paşa vesairleri enderundan tayin olmayıp, Celâlîlikten yetmişlerdir ve Celâlîlikten vazgeçmeleri için kendilerine mansıb verilmiştir.

² Yazıcı kendisine âit olduğu iddia edilen bir "hükümü hümayunu" hükümdar sıfatıyla güya burda bir şahsa vermiş ve o şahsı vergiden muaf kılmıştı.

³ Hüseyin Hüsamettin Yazıcı'nın arkadaşları tarafından öldürüldüğünü yazıyor: Amasya tarihi, C. 111. S. 35 (fakat ölümünün hakiki şekli belli değildir).

takada oturduğu esnada, o vilâyetin ümerâsından ne muhalefet ne de fazla yardım görmüştür. Gerek ümerânın ve gerek Gelâlîleinin dayandıkları kuvvet olan sekban, bölükbaşı ve maiyyet memurları kendilerini âdeta bir ocaktan saydıkları için, başka türlü olmasına da imkân yoktu.

Celâli Fetretinin cereyan ettiği sahaların şarkta son hudut bölgesi olan Erzurum, Ahıska, Rize taraflarında sekban faaliyetinin safhalarını gösteren bilgi elimizde yoktur. Selânikî'nin kaydına göre, bütün bu şark sahasında, Kara Murad adında bir "sipah zorbası" soygunları idare etmiştir. Şarkta bulunan "Altı-Bölük Halkı" üzerine kethüdayeri tâyin edildiği anlaşılan Kara Murad Ağa İstanbul'da divandan bir takım sahte fermanlar satın almıştı. Erzurum kadısına yazılan birisinde beylerbeyliğinin kendisine verildiği yazılı idi. Bundan istifade ile 1600 yılında Erzurum şehrine büyük bir sekban ve altı-bölük kalabalığı ile girerek, asıl beylerbeyi Ömer Paşanın müsellemini katlettirerek şehri yağma etti. Ondan sonra elindeki diğer sahte fermanlarla diğer sancaklara sancak beyi olduğu iddiasıyla girdi ve aynı suretle pek çok paralar ve eşya topladı. Dolaştığı yerlerde yüzlerce insan katlettiriyordu. Halk arasında büyük bir panik başlamıştı. İstanbul'a feryatçılar gelmesi üzerine tevkifi için fermanlar yollandı. Kara Murad izini kaybetmek için aldığı paralarla birlikte Balıkesir taraflarına kaçarak gizlendi. Fakat kadılarla halk birleşerek kendisini yakalayıp İstanbul'a yolladılar. Yapılan tahkikatta Kara Murad "sahte nişanları" 150 bin akça mukabilinde maliye tezkirecisi Davud Efendiden aldığını iddia etti ise de, bu iftira sayılarak kendisi idam olundu¹.

Anadolu'da görülen sekban ayaklanmalarının tesirleri Şam, Bağdat, Tebriz ve Nahcivan taraflarında da görülmektedir. Bu gibi uzak yerlere sekbanlar beylerbeylerinin "kapı halkı" olarak gittikleri gibi, serhad kulu olarak ulûfeleriyle devlet tarafından da yollanıyorlardı. Anadolu'da gene sekbanlardan ulufe ile bölüğe geçirilerek nöbete yollanan "Altı Bölük Halkı-sipah ve silâhdarlar" da kethüdayerleriyle birlikte bu mühim kalerde oturmakta idiler. Bunlar oralarda da Anadolu'da yaptıkları gibi bir çok soygunlar yapmakta ve beylerbeylerine karşı gelmekte idiler. Bunlar karşısında yerli halkın reaksiyonlarının ne olduğunu bilmiyoruz².

Şimdi Celâli Fetretinin Batı Anadolu'daki cereyan şeklini hulâsa edeceğiz: Garbi Anadolu'da sosyal teşkilât ve hattâ iktisadî durum diğer sahalara nazaran daha iyi bulunuyordu. Celâlîlere muhalif olan medrese talebesi kuvvetli bir zümre teşkil ettikleri gibi, Ulema ve mütekait memurlar da şehirlerin sağlam bir unsuru idiler. Çevrenin İstanbul'a yakınlığı dolayısıyla merkezin kontrol imkânı da fazla idi. İşte bu hususiyetlerden dolayı hâdiseler burada bir az başka türlü geçmiştir.

Anadolu vilâyetinde adalet fermanlarının ve halk korunma teşkilâtının daha iyi neticeler verdiği yukarıda geçen vakalardan anlaşılacaktır. Meselâ

¹ Selânikî, aynı yazma, yaprak. 343.

² Arşiv, Ali Emiri tasnifi, Mehmed III devri, No. 22.

bir çok yerlerde halk teşkilâtının başında olanların, diğer vilâyetlerde geçenlerin aksine olarak, "ehl-i örfe" hücum ettikleri ve onları mağlûp ettikleri bile görülmüştür. Fakat hükümet Gelâlîlerden ziyade reayanın içinde inkişaf eden bu türlü ayaklanmalardan korktuğu için, halkın silâhlanmalarına müsaade etmiyor, bazen adalet fermanlarını nakzeden emirler veriyordu. Bir taraftan hükümetin reaya hakkındaki bu mübhem durumu, diğer taraftan 1596 da askerin ve ümeranın seferden avdeti ile Celâlîlerin ve devriye bölüklerinin kuvvetlenmesi, nihayet buralarda da halkın mukavemetini kırmış bulunmakta idi. 1597 yazından itibaren ümerânın maiyyet memurları sekbanları harekete getirdiler; altı-bölük halkı adına bayrak kaldırarak dolaşanlar da çoğaldı¹. Hamit (İsparta) sancağındaki kasabaların ahali mahzarlar yollayarak sükûnetin bozulmakta olduğunu, felâketin yakın bulunduğunu haber vermişlerdi: reayadan bir çok kimseler çiftlerini bozarak, gelen sancak beylerine ve "ehl-i örfe" bölükbaşı yazıyorlar, başlarına sekban bölükleri toplayıp talana başlıyorlardı² Kaza kadıları da yolladıkları "kazâyâ defterlerinde", sabık Hamit beyi Ömer'in ve kethüdası Hızır'ın altı yüz atlı ile devre çıktıkları, elli kadar köy ve kasabadan binlerce kuruş salgun topladıkları haber verilmekte idi. Ahmed, Yunus ve Süleyman adında üç dergâh-ı âli çavuşu yanlarına bir kaç da tımarlı sipahi alarak, bin kişilik bir sekbanla harekete geçmişlerdi. Burdur'un Bartan köyü nazırı (vakıf nazırı) olan oğlu *Derviş Nazır* beşyüz atlı ve doksan yaya sekban ile Burdur çevrelerinde harekette idi³. Antalya kadısı da o tarafta *Arslan* Bey adında birisinin (altı bölükten olması lâzımdır) dört yüz kişi ile her köyden elliser altmışar kuruş (resmî rayiçte: dört bin ile dört bin sekiz yüz arası) topladığını ve bir çok kimseleri katlettiğini arz ediyordu⁴. Sadrazama ait olan Ankara'nın Haymana haslarında, voyvodanın da kalabalık sekbanlarla ahalinin "yem ve yemeklerini", koyun, kuzu ve tavuklarını aldığı, "resimleri" bir kaç misli topladığı, "devletlu akçası" diye uydurma bir vergi istediği şikâyet olunup durmakta idi. Bir sürü "meşhur eşkiyalar" ve kalabalık bir sekban gurupu da Ankara sancak beyinin kethüdası idaresinde bu sancağı soyuyordu; zengin kimselerin paraları zorla alındığı ve kadıların mahkemeye davetine aldırış etmedikleri hakkında İstanbul'a mahzarlar yollanmıştı. Aynı sancakta Burhan adında başka bir şefin idaresinde kalabalık bir sekban bölüğü de Ankara ile Kızılırmak arasında idi⁵. Aydın sancağı ahali de sancak beyi olanların ve kethüdalarının ikiyüzden fazla sekbanla gelip kasabaları

¹ Ankara Etnografya Müzesi, Ankara sicilleri, No. 7, s. 287

² Arşiv, Divan kayıt defteri. No. 143.

³ Arşiv, Ali Emiri, Mehmed III No. 70-Divan kayıt defteri No. 143, yaprak 62-İbnülemin, karton: 3, No. 485.

⁴ Arşiv, divan kayıt defteri. No. 146, yaprak. 39

⁵ Ankara Etnografya müzesi, Ankara sicilleri, No. 7, s. 257, 276, 286-N0. 8, S. 412-Arşiv, divan kayıt defteri No. 146 yaprak. 63 .

ve şehirleri soyduklarını şikâyetle, bunların kalelere sokulmaması için dizdarlara izin verilmesini istiyorlardı ¹.

Buraya kadar kaydettiğimiz vakalarla ve hadiselerin oluş tarzını tetkikle 1596 dan 1601 yılına kadar olan Celâli fetretinin bütün Anadolu'da nasıl ceryan etmiş olduğunu ifâde ettik. Bundan sonra ise Karayazıcı'nın ölümü ile,-yani 1602 den itibaren celâli fetretinin yeni bir safhaya girdiğini göreceğiz.

Karayazıcı 1601 de Hasan Paşaya mağlûp, olunca celâli kuvvetlerinden bir kısmı yerlerine dağılmışlardı. Canik dağlarında o kış Yazıcı öldükten sonra ise, bir çok şefler kendi gruplarını alarak birer istikamete hareket ettiler. Bununla beraber, geri kalan kitle Yazıcı'nın biraderi Deli Hasan'ı başlarına şef yaptılar². Meselenin bu safhası mühim olmakla beraber fazla bir şey bilmiyoruz. Yalnız bundan doğan neticeler kendisini göstermektedir. Meselâ altı-bölük halkından olan şefler eski yerlerine döndükleri esnada, Anadolu vilâyetine gelenler bölük arkadaşlarıyla tekrar birleşerek altı-bölük bayrağını çektiler ve bu defa kendi resmî sıfatlarıyla harekete başladılar. Yanlarına binlerce sekbanı, "sipahi" ve "sipah hizmetkârı" adı ile topladılar. Bu hadise yeni ve müthiş bir krizin başlangıcıdır ki, biz bunu "Büyük kaçgun" denen 1602 den sonraki devrin hadisesi olarak ele alacağımız için burda tetkikine girişmiyoruz.

Altı-bölük sipahilerinin celâlîlerden ayrılarak (belki de Deli Hasan'm şef olması yüzünden) kendi bölük arkadaşlarıyla birleştikleri esnada, İstanbul'da da "Anadolu'da celâlîlerin hanumanlarını perişan ettikleri" tehlikeli bir sipah isyanı meydana gelmişti. Hükümet şiddet kullanınca mağlûp olan payitaht sipahileri Anadolu'ya geçerek şikâyet mevzuu yaptıkları celâlî arkadaşlarıyla birleştiler. Deli Hasan da İstanbul'da sipahilerin mağlûp olması üzerine, hükümetten mansıb isteyerek, isyandan vaz geçti. Bu hadiseler arasında muhakkak bir münasebet olmakla beraber neden ibaret olduğunu anlamak mümkün olmadı.

Karayazıcı'nın ölümünden sonra dağılan bir çok şefler de yeniden maiyyet memurluğu hizmetlerine dönerek sekban faaliyetini sancaklarda devam ettirmişlerdir. Diğer bir kısım şefler ise celâlî gruplarını dağıtmayarak, her biri Anadolu'nun bir sahasında, kendi başlarına faaliyete geçmişlerdir. Böylece, gene manzara şu idi: altı-bölük halkı, beylerin devriye bölükleri ve celâlî bölükleri birbiri ardından büyük soyguncu gruplar halinde kasabalara ve köylere girerek halk arasında dehşet yaratıyorlardı. Karayazıcı'dan sonra görülen diğer mühim bir değişiklik de, bu meşhur şef Çorum, Kayseri, Elbistan hattından garbe geçmediği halde, onun ölümünü takip eden yazda celâlîlerin garbe yayılmalarıdır. Tokat'ta Hasan Paşa kuşatılarak öldürüldükten sonra, Deli Hasan, otuz binden fazla bir kuvvetin başında olarak, Ankara üzerinden Kütahya'ya

¹ Başbakanlık arşivi, İbnülemin, karton; 3, No. 59,9.

² Deli Hasan'ın da Bağdat kullarından olduğu anlaşılıyor.

hareket etti. Anadolu vilâyetinin muhafızı bulunan Hafız Ahmet Paşayı kaleye kapanmaya mecbur ettiği sırada, Kütahya şehrini ateşe verdi. Artık kasabalar ve şehirler için bu hâdise felâket devrinin başlangıcı idi. Gene Amasya'dan ayrılan Yularkasdı adındaki şefin kuvvetleri Kastamonu ve Sinop taraflarına gittiler. Dereli Hasan'dan sonra en kuvvetli bir grupun başbuğu olan Tavi, Ankara, Bolu, Eskişehir ve Konya arasında dolaşıyordu. Karakaş Mehmed Ankara, Kayseri, Kırşehir, Bozok çevrelerinde faaliyette bulunmakta idi. Bir çok celâli gurupları da Yeşilirmak çevresinde kalmışlardı.

Celâli fetretinin kat'î bir safhaya girmesi bakımından mühim bir değişiklik işareti olan hadiseler neticesinde sekban tufanı şehirler ve kasabalar için daha tahribkâr bir mâhiyet almaya başlamış, köy halkının ekseriyeti köylerini terk ile celâlilere ve sair sekban gruplarına karışmışlar, böylece, bütün Anadolu iki taraflı bir seferberlik faaliyeti içine atılmıştır. Bir tarafta, evvelki bahislerde bildirdiğimiz yıkıcı kuvvetler azâmi kudretlerinin son haddine ulaşırken, diğer taraftan, ulemâ, "ayan ve eşrafın ve zengin bazı hükümet mensuplarının etrafında toplanan şehirler ve kasabalar halkı kendilerini müdafaa için son hazırlıklarını yapıyorlardı. Köylerde, sekbanlara karışmayan küçük bir zengin zümre servetlerini alarak kalelere göç ediyor, diğer bir kısmı da birbirleriyle birleşerek herhangi bir köyde veya müsait arazide palanka kuruyorlardı. Memleketin müstahsil sınıfının bu şekilde yerlerinden oynamaları ile ziraat son derecede azaldı. Bunun neticesi olarak, hemen bütün Anadolu yarım adasında vahim bir kıtlık devri geldi. Şimdi bütün bunları hazırlayan son vakaları da kısaca söyleyerek büyük kaçgunun nasıl başlamış olduğunu tesbit edelim:

Tokat'ta Hasan Paşayı yok eden Deli Hasan garbe hareket ettiğinde, geçtiği yerlerdeki kasabaların ve şehirlerin ahalisini çok para ödemeye mecbur ediyordu. Meselâ, Ankara önlerinde görüldüğü zaman, bu şehir ahali seksen bin kuruş (bugünün parası ile 640 bin lira) vermiye mecbur olmuşlardı.¹ Yukarda da söylediğimiz gibi, Hafız Ahmet Paşa Kütahya'yı müdafaaya hazırlandığından dolayı bu şehir kendisini para ile kurtaramadı. Mahalleler ateşe verilerek kül haline getirildi. Kışlamak üzere, 1602 yılının sonuna doğru, Karahisarısahip (Afyon Karahisarı) şehrine yerleştiği zaman yanında yirmi bin sekban vardı.

Celâlilerin en kalabalığı olan bu muazzam lewend selinin Kütahya önlerinde görünürmesinin bütün Garbi Anadolu'da ve Marmara çevrelerinde uyandırdığı tesir müthiş oldu. Bursa şehrinde büyük bir telâş vardı. Halk heyetler yollayarak hükümetten yardım istiyorlardı. Bir taraftan da celâlilerin çok çekindikleri bir kuvvet olan medreselilerin silâhlanmalarına müsaade olunmasını dilemekte idiler. Hükümet, hem Nuh Paşa emrinde mühim bir kuvveti Bursa'ya yolladı; hem de suhtelerin silâhlanmalarına ilk defa resmen müsaade etti. Ayrıca, Ege çevresindeki sancak beylerini de

¹ Ankara Etnografya müzesi, Ankara sicilleri, No. 10, s. 146

Bursa'y¹ müdafaaya memur etti. Halbuki o taraflarda görülen panik Bursa'dan kat kat fazla idi. Kadılar arzlar yollayarak vaziyeti bütün tafsilâtı ile merkeze bildirdiler. Halk da mahzarlar yolladılar. Parası olanların kalelere ve emin yerlere göçtüklerini, "fakir fukaranın" ise bir yere gidemiyerek korkudan feryat ettiklerini kaydediyorlardı; halk sancak beylerinin ve askerlerin Bursa'ya çağrılmalarına itiraz ediyorlardı. Bu vaziyette hükümet beylerin yerlerinde kalmalarına razı olmak mecburiyetinde kaldı¹. Fakat Deli Hasan birden bire kararını değiştirerek kethüdası "Şahverdi"yi istanbul'a yolladı ve hükümetten mansıb talebetti.

Yukarda dediğimiz gibi bu hâdise Yemişçi Hasan Paşanın sipahi isyanını bastırmasından sonra olmuştur. Nihayet, Bosna beylerbeyliğine verilen ve Hasan Paşa adını alan Deli Hasan, bahara, vilâyetine büyük bir sekban kalabalığı ile hareket etti. Maiyetinden yedi kişiye de gene Rumeli taraflarında sancak beyliği verildi. Dört yüz bölükbaşı İstanbul'da "sipah ve silâhtar" bölüklerine geçirildiler². Bu fırsattan istifade ile Anadolu'yu sükûnete kavuşturmak isteyen hükümet bütün celâlîler hakkında bir de afilân etti. Gerek Karayazıcı'nın ve gerek Deli Hasan'ın, "cemiyetlerine varan" bütün âsiler, reaya olsun hükümet mensubu olsun, af olunuyorlardı. Dirlik sahiplerinin dirliklerine dahi dokunulmıyacaktı³.

Deli Hasan'dan nerede ve ne için ayrıldıklarını bilmediğimiz Tavail ve Karakaş Mehmed adındaki şefler ve daha bir çok celâlî ileri gelenleri Kütahya, Konya, Kayseri, Çcrum, Kastamonu, Bolu sancaklarının çevrelediği bütün Orta Anadolu'da daha bir sene faaliyette bulunarak sekban kadrolarını misli görülmedik bir dereceye çıkarıp kendileri nihayet Çağala zade Sinan Paşa ile barıştılar ve mansıplarını alarak şark seferine gittiler. Bütün Anadolu ise, aksine, kan ve ateş içinde kalarak, "Büyük Kaçgun" "Büyük firari" adları ile söylenen büyük bir kendi kendisini tahrip felâketine girmiş oldu ki, meselenin bu safhasını bundan sonrası için hazırlamakta olduğumuz tedkîkimizde izah edeceğiz.

C- CELÂLİ FERTRETİNDE HÜKÜMETİN SİYASETİ VE ALINAN TEDBİRLERİ

I- HALKIN KADILAR İDARESİNDE KORUNMA TEŞKİLÂTI KURMALARI İL-ERLERİ VE YİĞİTBAŞILAR

Evvelâ, hükümetin 1596 yılına kadar celâlî mücadelesinde tutmuş olduğu yolu söylemek lâzımdır. Bu suretle fetret devrinde güdülen politikayı daha iyi anlamak mümkün olacaktır.

¹ Nuhbetüttarih ve'lahbar, s. 213-Başbakanlık arşivi, İbnülemin, karton: 3, No. 654.

² Bazı vekayinameler Deli Hasan Paşanın Rumeli'ye giderken geçtiği yerlerde gene celâlî hareketini bırakmadığını, halka pek çok zulüm yaptığını yazdıkları halde (meselâ: Peçevî: c. 2, s. 270), bazıları ise gayet muntazam gittiğini ve bir ferde tecavüz olunmadığını kaydediyorlar (Meselâ: Abdülkadir, aynı yazma, s. 80).

³ Başbakanlık arşivi, Divan kayıt defteri, No. 150, s. 75.

Bilindiği gibi vilâyetlerde asayişî koruma vazifesi ve hakkı sancak beylerine verilmişti. Onlar da bu iş için "kapı halkı" denen bir sekban kuvveti teşkil etmiş bulunmakta idiler. Her sancak beyi, kendisine yardımcı olmak üzere, kaymakam, kethüda, subaşı adları ile, tımarlı sipahi arasından bir takım maiyyet memurları seçerdi . Sefer olmadığı zamanlarda sancak beyi ve maiyyetindeki bu memurlar asayişî adı geçen elli veya yüz kişilik sekbanlarla temin ederlerdi. Fakat bey sefere çıktığında, yerine bıraktığı kaymakamına yardım etmek üzere 30-50 kişilik "alçak hâllü" tımarlı sipahi sefere götürülmüyordu. Hülâsa, sancaklarda asayişin muhafazası, esas itibarıyla, tımar erbabına dayanıyordu.

Celâli mücadelesi başladıktan sonra "levendât ve suhtevâta" karşı bu teşkilât kâfi gelmemeye başladı. Hattâ tımarlı sipahiler de asayişî bozuyorlardı. Hele celâli bölükleri ortaya çıktıktan sonra durum büsbütün zorlaştı. Bu türlü asayişsizlik hükümetin emniyetini bozmaktan ziyade reayanın rahatını kaçıyordu. Devlet uzun harplere girmesi yüzünden "levendât ve suhtevâta" karşı kendi kuvvetlerinden istediği kadar faydalanamadığından dolayı halkın kendi kendisini koruması esasına dayanan bir teşkilâtın inkişaf ettiğini görmekteyiz. Bu teşkilâtı ahali kendi parasıyla kuruyordu. Bir kişi yiğitbaşı yapılı ve onun emrine de ücretle isteyenlerden adamlar tutulurdu. "İl-erleri" elenen bu milis bölüğünün insan miktarı otuzdan yüzelliye kadar değişmektedir. Yiğitbaşı tayinini her yerin ayan ve eşrafının rızasıyla kadı yapar ve divan hükümeti onu tasdik ederdi. Yiğitbaşılar idaresindeki il-erleri teşkilâtı 1596 yılına kadar hayli değişiklikler geçirmiş, Anadolu'nun bazı mıntakalarında teşkilât farkları göstermiş ve celâli mücadelesinin inkişafında bazen müsbet, bazen menfi olmak üzere mühim tesirler yapmıştır. Eğri seferi hazırlıkları sırasında, artık celâli fetretinin başlayacağı tamamiyle meydana çıkmış olduğundan, Anadolu'da halkı korumak için alınan bir sürü tedbirler arasında bir çok yiğitbaşılardan tekrar tayinleri görülmekle beraber, artık bu tarz mahallî korunma usulü itibardan düşmüştü. Bunun yerine, halkın kendisinin silâhlanmaları ve kendilerini korumaları cihetine gidiliyordu. Daha Üçüncü Murad zamanında adalet fermanı çıkarılarak reaya "maiyyetle gelen ehl-i örfü" içlerine koymamaları hakkında emirler" verilmesi de bu mânâyı idi. Ankara kadısına 29 zilkade 1007 (²3 Haziran 1599) tarihli ile yazılan bir fermada kapıkulları ve ümeranın maiyyetleri ve sair hükümet mensupları tarafından halkın cebren soyulduklarına âit şikâyetler kaydolunduktan sonra, bunlara mani olmak için, "her kariyenm ahalisine birer nefer yarar ve tuvânâ kimseyi yiğitbaş nasbedip cemisini şarlayıp köylerine böyle türlü adlarla soygunculuğa gelenlere karşı birleşmeleri ve "ehl-i

¹ Beylerbeylerinin emirlerinde bunlardan başka vilâyetin ehemmiyetine göre elli ile yüz arasında "vilâyet divan çavuşları" vardı ki bu çavuşlar paşa sancağının yüksek tımar erbabı arasından beylerbeyinin selâhiyeti ile seçilirdi. Çavuş olan tımar sahibinin dirliği yükseltiliyordu.

fesadın hakkından gelmeleri" yolu gösteriliyordu ¹. Reayanın kendi kendilerini korumaları celâlîlerle, daha doğrusu bu sıralarda devriye bölükleri ile mücadelede gayet iyi netice veriyordu. Hattâ pek çok yerlerde köylülerin maiyyet memurlarını ve onların sekbanlarını mağlup ettikleri dahi görülmüştü. Fakat bu hareket de hükümetin istediği muayyen bir hududda kalamıyor, bu defa, da reayanın hükümet kontrolundan çıktığı, hattâ bazı yerlerde köylülerin tamamıyla isyan ettikleri görülmüyordu ki, eğer hâdiselerin bu cephesi inkişaf etmiş olsaydı, celâlî isyanlarına değil, tam manasiyle sosyal bir halk isyanına şahit olacaktır².

Hükümet bu cihetlerden çekindiği için, celâlî fetreti şiddetini artırdığında, sancakların emniyetini korumak üzere yeni yeni şekiller düşünmüştür. Meselâ bir ara "il-erleri'nin" başına bir yiğitbaşı değil, hükümete mensup çavuş, zaim, sipahi ve sair resmî bir kimseyi tayin eder oldu. Bu yeni koruma şeflerine "eşkiya serdarı", "il muhafızı" gibi isimler verilmekte idi. Bunlardan her sancakta kaç kişi vardı ve her biri ne kadar, "il-eri" topluyordu, bilmiyoruz. Niğde "Ayan ve eşrafının" kadıya müracaat ile İstanbul'a yollattıkları şikâyetlerine göre, 1597 de bu sancakta "vilâyet muhafazasını müstakil mansıb" olarak almış bir çok kimselerin dörder ve beşer yüz levandât ile dolaştıkları anlaşılmaktadır³. Buna benzer daha bir çok vesikalardan anlaşılıyor ki, her sancakta ihtiyaca ve bir az da halkın gösterdiği arzuya göre bir kaç "ileri" bölüğü teşkil olunmuş ve başlarına fermanla birer serdar verilmişti. Divanda sahte ferman satılması gibi bir yolsuzluğun bu sıralarda fazla olduğu düşünülünce, pek çok "il muhafızlarının" da sırf cürüm ve cinayet resmi adı altında halkı soymak için böyle fermanlarda faydalandıkları şüphesizdir.

Malatya kadısı tarafından İstanbul'a yollanan bir mektupta⁴ da mahalli korunma teşkilâtlarına ait bilgi vardır. Burada "yerlu ve yurtlu ata ve tuna kadir yarar ve bahadır yiğitlerden yüz ellü nefer gönüllü tahrir ve içlerinden birer ihtiyarların ağa, kethüda ve kâtip ve çavuş tayin olunmak üzere ellerine emr-i şerif" verilmiş bulunduğu yazılıdır⁵. Malatya'da celâlîlere karşı teşkil olunmasına müsaade olunan bu mahallî korunma kuvvetinin başına, fermanla yazıldığı gibi, içlerinden bir ağa seçilecek yerde, "serhadlû tayfasından"⁶ Karayazıcı adında birisinin geçtiği ve bu adamın muayyen miktarla kalmayarak pek çok gönüllü yazdığı, büyük

¹ Ankara Etnografya müzesi, Ankara sicilleri, No. 6, s. 258

² Adı geçen Rus müellifi celâlî isyanlarının bu tarzda cereyan ettiğini hayalinde tasavvur ettiği için, Almanya'da ve Rusya'da görülen buna benzer hadiselerle mukayese etmiştir.

³ Başbakanlık arşivi, divan kayıt defteri, No. 1636, yaprak 163.

⁴ O zamanın tahrir edebiyatında mektup, divana yollanan arz manasını gelmektedir.

⁵ Başbakanlık arşivi, Mühimme defteri, No. 75, s. 273.

⁶ "Serhatlu tayfa" hudut kalelerinde bulunan ulûfeli askerlerdir.

bir levend kalabalığını başında topladığı ve "dimağı fesatta" olduğu aynı mektupta haber veriliyordu.

Görülüyor ki, celâlî mücadelesinde mahallî korunma teşkilâtı üç safha geçirmiştir. Bunlardan birincisi "il-erleri ve yiğitbaşılar" idi. III. Murat devrine kadar önem verilen bu milis kuvveti nihayet itibardan düşerek, bu padişah halka "ehl-i örfe karşı" kendi kendilerini korumak üzere, adalet fermanlarını vermiştir. Bu da tehlikeli görülerek, nihayet "il-erleri'nin" başına hükümetin kendisi "muhafız serdarlar" tayin eder oldu. Fakat son zamanlarda yiğitbaşılar gibi bunlar da il-erleri'ni soygunda kullanıyorlardı. Halk bunlardan da sızlanıp durmakta idi. Bunlardan başka mahallî korunma teşkilâtı görülmemiştir, "nefir-i âm- halkın toptan silâhlanması" ve kalelerin "ehl-i örfe" kapatılması gibi teklifler kadılar tarafından hükümet merkezine yapılmış ise de hükümet bu usullere müraعات etmemeyi prensip saymıştır.

2- CELÂLİLERE KARŞI YAPILAN MÜCADELELER VE MUVAFFAKİYETSİZLİKLERİN SEBEPLERİ

Yarım asırlık mazisi olan celâlî mücadelesinin "fetret safhası" nın, 1596 da, birden bire denecek kadar sür'atle, Anadolu'nun her tarafında, bir yangın halinde parlamış bulunduğunu -söylemiştik. Buna rağmen, hükümet daha üç sene, yani 1599 yazma kadar, doğrudan doğruya her hangi bir "celâlî seferi" tertip etmedi. Hüseyin Paşa ve Karayazıcı gibi celâlî şeflerinin etrafında toplanan büyük sekban gurupları şehirlere ve kasabalara da saldırmaya başladıktan sonradır ki, hükümet İstanbul'a kaçan kadı, müderris, ayan ve eşrafın divana yaptıkları şikâyet ve hattâ tazyik önünde daha fazla mukavemet edemiyerek sefere karar vermiştir. İlk sefer 1599 Temmuzunda, Anadolu'dan kaçan halkın tazyiki ile açıldı. Serdarlığa Sinan Paşa zade üçüncü vezir Mehmet paşa tayin olundu. "Tâ serhadd-i mansureye varınca vilâyet içinde zahir olan celâlî ve ehl-i fesadm vücutlarını dünyadan kaldırıp" Diyarbekir'de kışlaması için serdara ferman verildi: Bu seferin tertip şeklini ve Mehmed Paşaya verilen kuvvetlerin teşkilindeki hususiyetleri bilmek mevzuumuz için çok önemlidir. Çünkü bu, yalnız ilk celâlî seferi değil, aynı zamanda 1596 ile 1603 yılları içinde Anadolu'ya tertip olunan seferler içinde en muvaffakiyetli olanıdır.

Hükümetin Anadolu'daki karşıklıklardan siyasî bir endişe duymadığını, Avusturya ve İran seferlerine normal surette devam ettiğini sırasında kaydetmiştik. Fakat 1598 den sonraki celâlî hâdiselerine karşı da aynı suretle hareketsiz kalmaya imkân yoktu. Çünkü sekban dalgalarının tahribatı kasabalara ve şehirlere intikal ettiğinden, ulemâdan ve şehirlerdeki büyük ailelerden pek çokları İstanbul'a kaçmışlardı. Bunlar, "hân-ü-man-larının" mahvolduğunu ileri sürerek hükümeti mütemadiyen tazyik edi-

¹ Bu şahsın bildiğimiz meşhur Karayazıcı olduğu şüphelidir. Çünkü hükümde tarih olmadığı gibi yazılı olduğu defter de (1011-1013) hicrî yıllarına aittir.

yorlardı. Bundan başka, gene şehirlerden ve kasabalardan kadı, müderris, ayan ve eşrafın ve yüzlerce halkın imzalarını taşıyan mahzarlar yollanıyordu. Hattâ arkası arkasına şikâyet heyetleri gelmekte idi. İşte reayanın böyle bir zorlaması tesiriyledir ki, vezir Mehmed Paşa 1599 temmuzu sonlarında "celâli serdarı" olarak Üsküdar'da çadır kurdu. Hükümet bu sefer için İran ve Avusturya harplerine hazırladığı kuvvetlerinden hiç bir şey ayırmadı. Kapıkulu olarak, çavuş ve kapıcılardan yüz ve eski acemi oğlanlarından "kapıya çıkarılan" bin kişi Mehmed Paşanın emrine verilmişti. Selânikî'nin ifadesine göre, serdar Üsküdar'da çadırını kurduğunda "İstanbul sokaklarında nidalar ettirildi; dirlik isteyen gidip paşa kapısına dirlik yazılsın, on beşe yirmiye ve otuza denildi."¹. Bu sıralarda devlet bile yeniçerilere 9 veya 10 akça ulufe verebildiği halde, Mehmet paşanın celâlîlerle mücadele için teşkil etmekte olduğu "kapısı halkının" her birisine 15 ile 30 akça arasında ulufe vermeyi göze alması dikkati çekmektedir. Sonra, bunları da İstanbul halkı arasından yazmayı münasip görmüştür. Şüphesiz bunun başlıca sebebi şudur: bir taraftan yüksek ulufe, diğer taraftan İstanbul'un hayatına alışmış sekban, serdara daha sadık asker temin etmiş olacaktı.

Bunlardan ayrı olarak, Anadolu kadılıklarına da fermanlar yollandı ve "il-erlerin'den ok atmağa ve tüfenk kullanmağa kadir dirlikten sefâlû yiğitlerin" "atlısu ve piyadesi ayrı ayrı defter olunduktan ve üzerlerine bir yiğit nâmdar baş ve buğ" tayin olunduktan sonra, serdara gönderilmeleri emredildi².

31 Temmuz 1599 da vezir Mehmed Paşa Üsküdar'dan Konya'ya doğru yola çıktı. Celâlîler Maraş ve Elbistan çevrelerinde toplanıyorlardı. Hüseyin Paşa ile Karayazıcı bu sahada yerleşmiş idiler. Mehmed Paşa, yalnız kendi kapısı halkı ve az bir kapı kulu askerleri ile bunlara karşı çıkamazdı. Onun için, vilâyetlerden de bir kısım ümerâ ile vilâyet askerlerini çağırarak mecburiyet vardı. Serdar sancaklardan temin edeceği kuvvetlerin en mühim kısmını Şam, Haleb beylerbeylerinden ve "ekrad ve a'rab-ı badîye'den" tadarik etti³. Çünkü Şam, Haleb, Diyarbekir ve Musul sahalarındaki sancak beylerinin çoğu birer hanedan mensubu idiler ve sancaklarına "ocaklık üzere" sahip bulunuyorlardı. Tabîî idare ettikleri halk da kendi aşiretleri idi. Bu suretle, bu beylerin getirecekleri askerler Anadolu'nun çift bozan reayasından türeme sekbanlardan olmayacaktı ve Karayazıcı'nın Anadolu'nun çiftçi halkından topladığı sekban kitlesi güneyin ve ve güney doğunun bedevi hayatına alışmış insanları vasıtasıyla mağlûp edilecekti. Çünkü Türk çiftçi halktan yetişme sekbanlar, isterse Rumeli'den getirilsin, birbirlerine karşı harp etmiyorlardı. Karşı tarafın yağmalar-

¹ Selânikî, aynı yazma, yaprak: 332

² Meselâ Bursa kadılığından ikiyüz kişi tüfenkli ve avcı isteniyordu: Bursa müzesi sicilleri, BNo. B 14-194, yaprak: 78.

³ Selânikî, aynı yazma, yaprak: 333

dan elde ettiği paralardan sekbanlara ödediği ulufe çok yüksek olduğu için, ekseriya hükümet tarafının sekbanları celâlîler tarafındaki sekban arkadaşlarının yanına geçerler ve hükümet kuvvetlerinin mağlûp olmalarına sebep olurlardı. Bütün celâli mücadelesi sırasında göze çarpan hakikat bu idi.

İşte Mehmed Paşa bunları düşündüğü içindir ki, ordusunda fazla sekban bulundurmamak gayesiyle yukarda söylediğimiz tarzda bir kuvvet teşkil etmişti. Hakikaten Mehmed Paşa böyle bir tedbir sayesinde celâlîlerle her karşılaşmasında galip gelmiştir. Celâlîlerin zaman zaman yarattıkları krizi önlemek için hükümetin daima bu yoldan yürüdüğünü, yani "ekrad ve a'rap askeri" dediği sekbanlıkla alâkası olmayan aşiret halkından faydalandığını daima göreceğiz ki, bu cihet celâli mücadelesi tarihinde mühim b'ir noktadır ve bilinmesine çok lüzum vardır.

Karayazıcı, Mehmed Paşaya, ilk defa Elbistan taraflarında mağlûp olmuş, ondan sonra Urfa kalesine kapanmıştı. Hüseyin Paşayı teslim mukabilinde kendisine Antep sancak beyliği verildi. Mehmed Paşa merkezden aldığı emir üzerine Karayazıcı'ya tekrar hücum ederek gene perişan etti. Celâlîler bu defa Sivas taraflarına kaçtılar. Bundan sonra Yazıcı Amasya beyliğine verildiği esnada, vezir Mehmed Paşanın da azlolunduğu görülmektedir. Bunun yegâne sebebi paşanın kendi sekbanlarını yanında tutabilmesi için celâlîler gibi halkın malını ve parasını yağma etmelerine göz yummuş olması idi. Belki bir az da İstanbul'daki rakiplerinin tesiriyle, Mehmed Paşanın Yazıcı'dan daha zalim olduğu hakkında hükümete şikâyetler yapılmıştı ¹.

Karayazıcı Çorum'a tayin olunduğu sırada, sekbanlarının soyguna devam etmesi üzerine, "Celâli serdarlığı" bu defa da Bağdat Beylerbeyisi olan Sokullu zade Hasan paşaya verildi, istanbul'dan da eski Halep beylerbeyisi Hacı İbrahim paşa yollandı. Fakat bu paşa serdarla birleşmeden evvel Karayazıcı'ya hücum ettiğinden, Kayseri'de mağlûp olarak kaleye kapanmak mecburiyetinde kaldı. Bu hâdisede İbrahim Paşanın sekbanlarının celâlîler tarafına geçip geçmedikleri belli değildir.

Serdar Hasan paşa, Musul'da, Sinan Paşa zade Mehmed Paşanın yaptığı gibi, "İmaâiye hâkimi olan Seyit Han'dan ve Cizre hâkimi Mir Şereften ve Eburiş oğlundan ve saçlı ekradından tüfekli sekbanlar" isteyerek Ruha, Diyarbekir, Şam vesair memalik-i arap askerleriyle birlikte kuvvetli bir ordu topladı ². Kayseri'den Elbistan'a geçmiş bulunan Yazıcı ile Hasan Paşa burada karşılaştıklarında Celâlîler yenildiler, ve bir rivayete göre, yirmi bin sekban telefata verdiler ³. Hasan Paşa celâlîleri takip ile Tokat taraflarına geçti. Yazıcı, Canik dağlarına kaçtığı için, paşa cenup askerlerine kışlak izni verdi. İlk baharda celâlîlerin basına

¹ Peçevî, C. II, S. 253.

² Abdülkadir, aynı yazma, yaprak 73- Peçevî, C. 2, S. 253.

³ Nuhbetüttarih ve'lahbâr, s. 207

geçen Deli Hasan, serdar paşanın cenup kuvvetleri gelmeden kendisine hücum ederek Tokat kalesine kapanmaya mecbur etti. Serdarın sekbanlarının celâlîler tarafına geçtiği anlaşılıyor. Çünkü Tokat kalesi içinde bulunan serdar Hasan Paşayı celâlîlerin kolayca vurmalarına bu sekbanlardan birisi rehberlik suretiyle yardım etmişti. Bu haber İstanbul'da duyulunca, "celâli seferine" bu defa da Diyarbakir Beylerbeyisi Hadım Husrev paşa tayin olundu. Gene evvelki iki seferde olduğu gibi, cenup askerleri Husrev paşanın emrine veriliyordu. Şam'daki bütün kapıkulları, Şam vilâyet askerleri ve Humus, Hama, Lübnan, Kudüs vesair pek geniş sahanın askerlerinin derhal hareketi için sancak beylerine ve yerli hâkimlere emirler yollandı ¹. Bu ordu, Anadolu'nun nerelerinde celâli grupları varsa hepsini de yok edecekti. Bir taraftan da Hafız Ahmet paşa Anadolu vilâyetinin muhafazasına memur oldu. Kadılara emirler yazılarak kendi çevrelerinde bulunan "celâli cemiyetlerinin" yerlerini ve miktarlarını Hafız Ahmet paşaya acele bildirmeleri istendi. Bu sırada beyler ve vilâyet askerleri seferde olduğundan, sancaktardaki mâzûl ve mütekait sancak beyleri, müteakait dergâhı-âli çavuşları, emir ile seferden kalan ve divanı hümayun hizmetinde bulunmayan çavuşlar, divan kâtipleri, beylerbeyleri kâtipleri, vilâyet çavuşları ve saire "eli emirli" bütün mâzuller, umumî olarak, Hafız Ahmed paşanın emrinde toplanacaklardı ².

Husrev paşa emrolunan orduyu toplayamadı. Çünkü cenup askerleri emrine itaat etmediler. Bunu duyan Deli Hasan garbe hareketle, Hafız Ahmet paşayı Kütahya'da kuşattı ve böylece Husrev paşanın seferinden hiç bir muvaffakiyet elde edilmedi ³.

Bu söylenen seferler haricinde, ne beylerbeylerine ve ne de sancak beylerine kendi vilâyetlerinde çıkan celâli ayaklanmalarına karşı sefer tertibi emri verilmemiştir. Çünkü ümerâ dahi kalabalık sekbanlarıyla beraber halk nazarında celâlîlerden farklı değillerdi. Hattâ bazan kendilerine "eşkiyâ teftişi" emri verildiği zaman, köylerde ve kasabalarda büyük bir panik yaratıyorlardı. "Celâlîler bunların yaptığım yapmadı" diye feryat eden halk İstanbul'a şikâyetçi heyetler yollamakta idiler.

Gerek 1596 dan 1603 yılına kadar olan celâlî fetretinde ve gerekse 1603 den 1610 yılına kadar olan Büyük Kaçgun'da, Anadolu'da olup geçen mühim tarihî hadiseler içerisinde, devletin ve celâlî kuvvetlerinin şiddetli tesirinde buldukları sosyal bir ruh haletini hatırlatmak istiyoruz ki, o da, her mesleğin mensupları arasında mevcut sınıf, yahut zümre şuurudur. Bilhassa devlet müesseselerine mensup aynı bir teşkilâtın insanları arasında birbirlerine karşı kuvvetle hissettikleri bu ruh XVI. ve XVII inci asır insanları tarafından "gayret" kelimesiyle ifade olunmuştur. Bu suretle "ocak gayreti", yahut "yeniçerilik gayreti", "kulluk gayreti" yeniçeriler

¹ Başbakanlık arşivi, İbnülemin, Dahiliye, karton 7, No. 155L

² Ankara Etnografya müzesi, Ankara sicilleri, No. 8, s. 334 ve 344

³ Nuhbetüttarihvelahbar, s. 211- Peçevî C. II, S. 253.

arasında mevcut sınıf-zümre şuurunu ifade ettiği gibi, "sipahilik gayreti" de altı-bölük halkının ferdleri arasındaki birbirlerini koruma ruhunu ifade ediyordu. "Suhte (yahut suhtelik) gayreti" bütün medrese talebesine müşterek hareket ve birbirlerini müdafaa fikri telkin etmekte idi. İşte celâlî mücadelesinin yegâne hâkim kuvveti olan sekbanlar arasında mevcut sekbanlık gayreti" de celâlî isyanlarında pek müthiş rol oynayan bir sosyal hâdise olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca her beyin kapı halkı arasında bir "kapı halkı gayreti" vardı. Fakat bütün ümerânın maiyyet memurları arasında böyle bir ruhun var olup olmadığını bilemiyoruz. Bununla beraber, bunlarda böyle bir şey olmasa da son zamanlarda hemen hepsi kapı kulundan oldukları için "kul gayreti" birbirlerini korumalarına kâfi gelse gerektir.

Hülâsa, öyle zannediyoruz ki, XVI. ve XVII inci asır Türk-Osmanlı cemiyetinin siyâsî hayatına veçhe veren, bu "gayret"ler celâlî isyanlarına daima hâkim olmuşlardır. Hele 1603 ile 1610 yılları arasında geçen Büyük Kaçgun'da hükümetin celâflilere karşı mücadelesini tetkik ettiğimizde sekbanlar arasında yaşayan "sekbanlık" ruhunun hâdiselere ne kadar kuvvetle hâkim olduklarını tamamiyle göreceğiz. Hakikaten, bu devrede hükümet cebhelere bağladığı askerlerinden hiç bir kuvvet ayıramadığı için, Anadolu'yu tahrip eden büyük sekban kitlelerine karşı gene beylerin ve paşaların "kapı halkından" olan sekbanlarla mücadeleye mecbur olmuş , fakat hiç bir netice alamamıştır. Hattâ hükümet kuvveti olarak yollanan bu sekbanlar "celâlî serdarlarını" bırakarak, karşıya, yani celâlî sekbanlarının saflarına geçmek suretiyle kendi paşalarını mağlûp ve bazan katlettirmişlerdir. Kuyucu Murad Paşa Celâlîliği tasfiye etmeğe karar verdiği zaman, onlara karşı galip gelebilmek için her şeyden evvel "sekbanlık gayretinden" ordusunu tamamiyle temizliyerek işe başlamıştır ve bu sayede de , Celâlîliği, yahut kendisinin de söylediği gibi; sekbanhği büyük bir mağlûbiyete uğratmıştır ki, ilerde hazırlayacağımız eserde bunları bütün tafsilâtı ile göreceğiz¹.

¹ Bununla beraber devlet, aynı sekbanlardan Avusturya ve İran seferlerinde çok fayda görülüyordu. Anadolu'da hükümet ve celâlî saflarında karşılaşan sekbanlar çarpışma yerine âdetâ birbirleriyle kucaklaştıkları halde, beylerin kapısında sefere gidince düşmana karşı harp ederek fedakârca ölüyorlardı.